

КАРАКАЛПАКСКИЙ ФИЛИАЛ АН УЗССР

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ, ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ.

АРТИК КАРИМОВ

ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО ЖИЕН ЖРАУА

(монография)

КАРАКАЛПАКСКОЕ ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО

Нукус—1963

ӨзССР ИЛИМЛЕР АКАДЕМИЯСЫНЫҢ
ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ФИЛИАЛЫ

ТАРИЙХ, ТИЛ ҲӘМ ӘДЕБИЯТ ИНСТИТУТЫ

АРТЫҚ КАРИМОВ

**ЖИЙЕН ЖЫРАҰДЫҢ ӨМИРИ ҲӘМ
ТВОРЧЕСТВОСЫ**

(монография)

ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТ БАСПАСЫ

Нөкис — 1963

Илимий қызметкер Артық Қаримовтың бұл міндеті—қарақалпақ халқының классик шайыры Жийен жыраудың өмірі хәм творчествосы ҳаққында жазылған.

Автор өзиниң бұл монографиясында Жийен жыраудың өмірі ҳаққында кең түрде мағлыұмат береди, оның творчествосына анализ бериу менен бирге ол ҳаққында тийисли жуўмақ берилген.

Монографиян көпшилик оқыўшылар ушың арналған болып, оқыўға хәм түсинүүге жеңил тил менен жазылған. Оғада қызық жазылған міндет.

Қаримов А.

Жийен жыраудың өмірі хәм творчествосы. Цөкис, ҚҚ Мәм. Басп, 1963.

116 бет. (ӨзССР илимлер акад. ҚҚ-н филиалы. Тарих, тил хәм әдеб. Ин-ты).

КИРИСИҮ

XVIII әсирдеги карақалпақ әдебиятынын бизге белгилі ең дәслешки шайыры Жийен жырау. Биз Жийен жырауға дейинги авторы мәлим, шығармалары ҳазирге дейин сақланған шайырларды еле ушырата алғанымыз жоқ. Сонлықтан карақалпақ әдебият тарихының бети де усы Жийен жыраудан баслап ашылады.

Жийен жыраудың творчествосы мийнеткеш халыққа сүйиңшилик хәм үстем классларды жеккөриңшилик идеялары менен суўғарылған. Жийен жырау да өзинен сонғы өткен карақалпақ классик шайырлары Бердақ, Күнхожа, Өтеш, Омар сыяқлы карақалпақ халқының мәдений турмысында әҳмийетли орын тутады. Ол халық арасында бурыннан дәретилип, айтылып жүрген халықтың ҳасыл мәдений мийрасларын сақлаушы, оны таратыушы болуу менен қатар, өзи де жекке творчествосы менен халық массасының сүйикли шайыры болды. Жийен жырау өзиниң қолық хәм толғауларында улыу-ма халықтың ата душпанлары болған ханларды, бийлерди, байларды әшкаралады, халықты жазықсыздан— жазықсыз бүлгиншиликке, дийуанашылыққа ушыратып, өз меканынан постырыуға себенкер болған да сол топарлар екенин айтып, оларды сатира астына алды. Жауызлықтың ҳәр қандай қыйыншылығын көрип, хорланыпатырған мийнеткеш халықтың әрманын айтып жырлады, оларды бирлесуге шақырды хәм өзиниң творчествосын да усы төменги класс уәкиллерине арнады.

Жийен жыраудың ҳасыл, көркем сөзлери, халық

ушын еткен мийнеттери тек совет заманында ғана толық түрде бақаланып отыр.

Уллы Октябрь Социалисттик революциясының жеңісі СССР дағы көп халықтар менен қатар қарақалпақ халқына да азатлық алып берді. Қарақалпақ халқы революцияға дейінгі дәуірдегі бастан кешірген хәр түрлі езиуден, теңсізліктен, сиясий ҳуқуқсызлықтан қутылып, мәдени-экономикалық рауажланыудың кең жолына түсті. Ленилик миллет сиясатының әмелге асырылуы нәтийжесинде қарақалпақ халқының хожалық хәм мәдени қурылысының барлық таравларында, соның ишинде халықтың өткендегі әдебий мйрасларын, яғный халық ауызекі творчествосы менен революцияға шекемги қарақалпақ классиклериниң шығармаларын жыйнауда, оны бастырып шығарууда, изертлеу таравында үлкен табысларға жетисиуине мүмкиншилик алды. Мине, Жийен жыраудың творчествосын жыйнау, бастырып шығару хәм шығармаларын илимий жақтан анализлеп изертлеу жумысы да усы ленилик миллет сиясатының нәтийжеси ғана болып есапланады.

Биз Жийен жыраудың әдебий мйрасларын хәм өмирин изертлегенде, оннан пайдаланғанда, оған талғаусыз түрде қарамастан, марксизм-ленинизм классиклериниң көрсетпелерин көзде тутып, сол көрсетпеге тийкарланыуымыз керек болады. Бул көрсетпе тек ғана Жийен жырау ушық қолланып қоймастан, өткендегі пүткіл әдебий мйрасларды үйрениуге де, изертлеуге де, оннан пайдаланыуға да қаратылған беккем қурамымыз деп қараймыз.

Уллы көсемимиз В. И. Ленин әдебияттағы класслық гүрести мойыламайтуғын, тарийхты шебине түсиндиретуғын, пролетариаттын класслық санасын жоққа шығаратуғын буржуазиялық теорияны қатты әшқара етеди. Ол өзиниң „Миллет мәселеси бойынша критикалық заметкалар“ деген атақлы мақаласында бул теориясымақлар жөнинде былай деп жазды: „Хәр бир миллет мәдениатында еки түрлі миллий мәденият бар. Пуришкевичлердин, Гучковлардың және Струвелердин уллыруслық мәдениаты бар,—ал буның менен қатар Чернышевскийдиң, Плехановтың атлары менен сыпатланытуғын уллыруслық мәденият та бар. Тап усындай еки түрлі мәденият Германиядағы, Франциядағы, Англия-

дағы, еврейлердегі хәм т. б. сыяқлы украиналықта да бар¹.

Соның менен бирге В. И. Ленин хәр бир миллет мәдениатында демократиялық хәм социалисттик мәдениаттың элементлери бар екенін атап көрсетти. „... Биз хәр бир миллет мәдениатынан тек демократиялық хәм социалисттик элементлери ғана аламыз, алғанда да оларды хәр миллеттиң буржуазиялық мәдениатына, буржуазиялық миллетшилигине тек хәм сөзсиз қарама-қарсы қойыу үшін ғана аламыз“². В. И. Ленинниң бул көрсетпелери қарақалпақ әдебиятының ири классик шаһыры Жийен жыраудың творчествосын изертлеуде де, оған баға беріуде де бизге жолбасшылық хызметин атқарады.

Өткендеги әдебий мийрасларды жыйнау, изертлеу жұмысының оғада әҳмийетли екенлиги тууралы Пүткил Россиялық совет жазыушыларының биринши съездинде-ақ уллы пролетариат жазыушысы М. Горький, „Биз өткендегини қаншалли жақсы билсек, хәзирги өзимиз дәретип атырған истиң уллы әҳмийетин тағы да аңсат, тағы да терең түрде хәм шадлық пенен түсинемиз“³ деген еди. М. Горькийдиң бул көрсетпеси қарақалпақ әдебияты үшін, соның ишинде Жийен творчествосы үшін да илимий көрсетпе болып қалды.

Октябрь революциясына дейинги қарақалпақ әдебияты мийрасларының барлығында „халық әдебияты, халық үшін хызмет етти“ деп қарасақ пүткиллей надурьс болып шығады, өйткени, көсемимиз В. И. Ленинниң көрсеткениндей-ақ, революцияға шекемги қарақалпақ халқының да өз ишинде бир-бирине қарама-қарсы езиуши үстем класы менен езилиуши — мийнеткеш халық массасы өмир сүрип келди. Усыған байланыслы үстем класстың жырын жырайтуғын, оның байлығын мактайтуғын әдебий шығармалар менен қатар, буған қарама-қарсы нағыз көпшилик халық мәппине, тилегиве жууап беретуғын мийнеткеш халықтың басындағы ауырманлықты, олардың үстем класстарға, сыртқы ба-

¹ В. И. Ленин, Сочинение, том 20, издание четвертое, Гослитиздат, 1948, стр. 16.

² Сонда, 8-бет.

³ М. Горький, „О литературе“, изд. „Советский писатель“, Москва, 1955 г., 764.

син алыушы душпанларга карсы алын барган гүресле-рин жырлайтугын, халыктың азатлыкка умтылыуларын өз өтетугын нағыз халыктық шығармалар өмір сүрип келди. Марксизм-ленинизм көрсетпелерине тийкарла-нып биз буның барлығын да пайдалана берместен, яғный мишкеткеш халық массасының тилегине жууап беретугын шығармаларды гана пайдаланамыз. Бундай улыума халық мәппие хызмет ете азатугын шығарма-лар дөреткен шайырлардың қатарына, жоқарыда айт-канымыздай, Жиһен жырау киреди.

Революцияга шекем Жиһен жыраудың аты хәм шығармалары кең мәлим емес еди. Буның тийкарғы себеплери, бириншиден, карақалпақ халқының өз али-тилинде баспа сөзини болмауынан болса, еккиншиден, үстем тонарлар халықшыл, реалист шайырлардың шы-ғармаларын халық ишине таратыўға рухсат етпеген. Ондай шығармаларды шығарыўшыларды хәм халыкка таратыўшыларды бәрхәма қуўғынға алып келген. Бул тууралы Өзбекстан ССР тарийхында былай деллинеди: „...Сәулетиз карақалпақ моллалары Бухара хәм Хибуа медреселериндеги „илимназ оқығыўшылардан“ өзнини реакцияшыллығын кем көрсеткен жоқ. Олар карақал-пақлардың халық творчествосын туштықтырыўға урын-ды, талантлы шайырлар хәм бақсыларга карсы гүрести, оларга карақалпақ батырларының ерлик ислерин мақтап көрсететугын халық дәстанларын жырлауды да қадаған етти.“ Шығармаларын халыққа таратыўға тыным сал-ынған хәм халыктық дәстанларды жырлауға да рух-сат етилмеген шайырлардың бири усы Жиһен жырау болды.

„Қарақалпақлардың этнографиялы бобынына мате-риаллар хәм изертлеулер“ деген китапта: „Қазақ хан-дарының карақалпақларды шабыуы нәгрийжесинде олар-дың (карақалпақлардың - А. К.) Хорезмге көшкүин баянлайтугын Жиһен жыраудың „Носқан ел“ поэма-сылың халық арасына кең таралуына мусылман дия-шилдерин тийым салды“ деп көрсетиледи.

Жиһен жыраудан сонғы карақалпақ классик шайыр-

¹ „Өзбекстан ССР тарийхы“, том 1, еккинчи китап, Ташкент, 1956 жыл

² Материалы Хорезмской экспедиции, том III Москва, 1958, стр. 159

ларынын қосықларында, мәселен, Өтеш Алшынбай улы, өзіннің „Өтті дүньядан“ деген қосығында Жийеннің қууғыншылық турмысын жазады:

„Хайран болып, еркин айтай сөзлерин,
Қайғы басып солдырдылар жүзлерин,
Кимдер алар енді оның ізлерин,
Әрман менен Жийен өтті дүньядан“.

Нешше жыллар, нешше күндер ойлаһын,
Хорезмди, Түркстанды айналаһын,
Барған уақта ол халықтан сайланаһын,
Қууғын болып Жийен өтті дүньядан“.

Мине, усы жоқарыдағы жағдайларға байланысly Жийеннің творчествосы өз уақтында кең өрне алмады. Шайырдың „Хош болың, дослар“ толғауы да оның хәр қыйлы қууғындықларды басынан кеширеуінің гүвасы.

Бирақ та шайыр үстем класслар менен дин ибелерінен қаншалли қууғынға ушыраса да, олар тәрәпинен шығармаларының халық массасына таралыуына тыйым салынса да, ол өзи жасап турған дәуирдің уақыяларын жырламай тура алмады. Халықтың күнделикли өмирине байланысly бир канша шығармалар дәретти. Бул шығармалардың бир қатары бизге келип жетти. Халық шайырдың атын да, шығармаларын да мәңгиге ядқа сақлады. Жийен жыраудың шығармалары қарақалпақ мийнеткеш халық массаларының көпшиллигине дерлик мәлим болып келди.

Жийен жыраудың шығармалары өз заманында, хәтеки революцияға дейинги жылларда-ақ қарақалпақ халқына белгилли болса да, халыққа ауызша хәм қолжазбалар аркалы таралса да, оның шығармаларын жыйнау, жазып алып бастырып шығарыу, изертлеу усаған жұмыслар Уллы Октябрь Социалистлик революциясынан кейин басланды.

Шайырдың творчествосының негизги қолжазбалары, оның өмирбаяны, әдебий хызмети жөиндеги мағлыұматлар бизиң қолымызға жазба оригинал түрінде келип түскен жоқ. Жийеннің шығармалары сонғы жыллары жазып алынған көширмелер түрінде хәм гейпара

1 Из „Материалов дореволюционной каракалпакской литературы“ рукопись, библиотека КК филиала, инвентарь, № 35452.

адамлардың аузынан жазып алынған түрінде ғана жетісін отыр.

Барлық карақалпақ классик шайырларының шығармаларын жыйнауға, оған әқмиет беріуге ең дәслеп рус совет илимпазларының тиккелей басшылық етіп, нәзер аударыуы себепші болғандығы белгили. Олардың басшылығы менен Карақалпақстан территориясында әдебий-лингвистикалық және тарих—этнографиялық илимий экспедициялар шөлкемлестірилип, карақалпақ халқының тарихына, этнографиясына байланысты бір қанша материаллар менен қатар фольклорлық хәм революцияға дейинги карақалпақ шайырларының шығармалары, олар ҳаққындағы мағлұматлар жыйналып алына баслады. Бул иске карақалпақ тарихында 1931-жылы биринши рет пайда болған Карақалпақстан Комплексли илим-изерлеу институты бир орайдан басшылық етіп отырды. Институттың фондын бир тәрәптен экспедиция ағзалары өзлериниң жыйнаған материаллары, — революцияға дейинги әдебий мийраслар менен толықтырып отырса, екинши жағынан, экспедициядан тысқары әдебиятқа қызығушы гейпара жолдаслар да бул жұмысқа жәрдемлесип отырды.

Жийен жыраудың творчествосы менен қызығушы, оны ең дәслеп жыйнаушы хәм жазып алып институт библиотекасының фондына тапсырыушылар—Сәдирбай Мәуленов хәм Шәмшет Хожаниязовлар болып есапланады. Олар илимий экспедициясыз-ақ институттың хәм Карақалпақстан жазушылар союзының тапсырыуы менен Карақалпақстаннан арқа районларына, әсиресе, Мойынақ, Тахтакөпир районларының территорияларында жасаушы қатықулақ адамлардың аузынан, гейпара қыссаханлар менен ески сауаты бар адамлардың қолжазба китаптарынан көширши алыу арқалы Жийен жыраудың және басқа да карақалпақ шайырларының творчестволарын жыйнады.

Жийенниң ең дәслепки жазып алынған қосықларының қатарына „Хош болың, дослар“ толғауы¹ жатады.

¹ Бул жерде „Хош болың, дослар“ қосығын „толғау“ деп-те атауымыздың себеби, Жийен жырау дәзирги бизге белгили барлық шығармаларын усы карақалпақ әдебиятында бекисип кеткен толғау традициясында жазады. Сондықтан оның гейбир шығармаларын „толғау“ деп-те рети келген жерде қояламыз.

Шайырдың бул шығармасы 1935-жылы Мойнак районының қаратерек ауылында тұрыушы Әлийбек деген кісннің қолжазба қысса кітабынан Сәдірбай хәм Шәмшет көшіріп алады¹. Шайырдың көлемлі „Посқан ел“ толғауы 1937-жылы жоқарыдағы әдебий мйрасларды жыйнауға қызығыушы жолдаслар тәрәпинен Тахтакөпір районының 7-ауылы „Қара ой“ деген жерде тұрыушы (хәзіргі Тахтакөпір совхозының „Қызыл Өзбекстан бөлімі“) Бектурсын деген жыраудан жазып алынады. Бул толғауды жазып алыушылар Бектурсын жыраудың бир қысса кітаптан ядлап үйренгені хәққында мағлыұмат береди².

Уллы Уатандарлық урыс жылларынан бұрын Жийеннің жоқарылағы шығармаларынан басқа „Бер түйемди“, „Қайтпасам болмас“, „Ылағым“ сыяқлы толғаулары жазып алынды. Булардан „Бер түйемди“ шығармасы кимнен жазып алынғанлығы мәлім емес. Қосықты жыйнаушылар (Сәдірбай, Шәмшет) ол турралы мағлыұмағ қалдырмаған. Ал „Қайтпасам болмас“ толғауыда кимнен жазып алынғанлығы мәлім болмауы менен қатар, хәзір бул қосықтың тексігі Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстан филиалының библиотекасында сақлаулы қолжазба фондларының ишинен де табылмады. Сондай ақ Қазақстан Илимлер Академиясының қолжазба фондына Бекназаров Сайыпназар тәрәпинен тапсырылған „Қарақалпақ шайырларының әдебий мйрасларының“ қатарынан да бул қосықтың тексті ушыраспады. II. Дәуқараевтың берген мағлыұматы бойынша шайырдың „Қайтпасам болмас“ қосығы Сәдірбай, Шәмшет тәрәпинен жазып алынған институттың библиотекасына тапсырылған. Сонықтан II. Дәуқараев ээиниң кандидаттық диссертациясында бул қосыққа да қысқаша анализ жасайды³. Бұған қарағанда соңғы жыллары ғана бул қосық институттың библиотекасынан жоқ болып кеткен болыу керек деп шамалаймыз.

Шайырдың „Ылағым“ атлы шағармасы да Ш. Хо-

¹ КҚ филиалының библиотека фонды, қолжазба инв. № 1120 222 –бет.

² КҚ филиалының библиотека фонды, қолжазба, инвентарь, № 211-0, 612 бет.

³ II. Дәуқараев „Революцияға шекемгі қарақалпақ әдебият тарихының очерклері“, II бөлім, қолжазба, 25-бет.

жаниязов тәрешінен жыйналып, илим-изертлеу институты библиотекасына тапсырылған, оның да қимнен жазып алынғанлығы белгісіз. Бірақ та қосықтың дәлелі тапсырылған түп нұсқасы жоғылып, қазір толық емес түрдегі тексти Қарақалпақстан филиалының библиотекасындағы №1141 фондында түп қолжазба емес машинаға басылған түрінде Жийеннің авторлығы менен сақланған болса, ал Қазақ ССР Илимдер Академиясы Орайлық илимий библиотекасының фондындағы қолжазбада „Ылағым“ қосығы толық хәм қолжазба түрінде Күнхожа шығармаларының қатарынан табылды¹. Міне, ұсыған байланысы „Ылағым“ толғауының авторы мәселесінде үлкен шатастық болып келді.

II. Дәуқараевтың кандидатлық хәм докторлық диссертацияларында „Ылағым“ қосығы Жийен творчествосы қатарында анализленген. Ал соңғы ұақытларда бул қосықты толық тексти қолжазба түрінде Күнхожа творчествосы қатарында табылуына байланысты әдебиетші Б. Исмаилов оның авторы Күнхожа болуыға тийіксіз деп шамалады. Ол былайыша шамаланғанда, биріншіден, шығарманың мазмұны Күнхожаның биографиясына сәйкес келетуғышылып, екіншіден, қосық Жийен жыраудың жетіліскен, жан-жақлы қалыптасқан дәуіріндегі, яғни Түркстаннан Хорезмге келген дәлелі Шығармасына ұсамай, ал Күнхожаның жас ұақтағы поэзиялық шығармаларына ұсайтуғынылығын тийкараға алып дәлілдеді.²

Тийкарында, „Ылағым“ толғауы Жийен жыраудың дәретпесі. Оның себебі, қосықтың ең әдепкі жазып алынған түпкі қолжазбасы Қарақалпақстан Комплексі илим-изертлеу институтының библиотекасына тапсырылып, соңғы ұақытларда ғана оның жоқ болып кеткенлігі мәлім. Дәуқараев өзінің мийнетлерінде бул қосықты Жийен жырау творчествосы есабында анализ жасағанда да, сол түпкі нұсқа бойынша ісленгенлігі сөзсіз. Қазіргі ұақта бизді шатастырып жүргені „Ылағым“ қосығының биздегі түп нұсқасы сақланбай, машинописінің сақлануында.

„Ылағым“ қосығының авторы Жийен жырау екен-

¹ Қазақ ССР Илимдер Академиясы Орайлық илимий библиотекасының фонды, қолжазба, № 853, 104—120 беттер.

² Исмаилов Б. „Күнхожа творчествосы“, қолжазба, 136—137.

лигиниң екениши бир себеби, қосықтың толғау формасында жазылып, мазмуны хәм формасы жағынан Жийенниң басқа шығармаларынан айнымауында деп қараймыз. Соның менен бирге қосық қурылысы жағынан шубыртпалы ұйқасық түрінде болып келеди. Ал Күихожаның творчествосында болса, бундай толғау формасындағы шубыртпалы ұйқасық түріндеги қосықларын усы уақытқа дейин ушыратқанамыз жоқ. Сондай-ақ, қосықтың стили жағынан да Күихожа творчествосына сәйкес келмейди.

Бул қосық тууралы үшінши бир дәлилимиз мынадан, қосықтың мазмуны бойынша да Жийенниң өмирине сәйкес. Жийен жыраудың да жасында ылақ бағып, х р қылы азап-ақыретлер көргенлиги „Бер түбемди“ атлы толғауынан да белгилл. „Ылағым“ толғауы менен „Бер түбемди“ толғауы салыстырғанымызда мазмунлық жағынан күтә жақынлықты аңғаруға болады. Екеуи еки түрли шайырдып дәретпеси деп қарауға мүмкин де болмай қалады. Сонлықтан жоқарыдағыларды жуумақлап, „Ылағым“ қосығын Жийен жыраудың дәретпеси деп қаранамыз жөн. Қазақстан ССР Илимлер Академиясының Орайлық илимий библиотекасына тапсырылған қолжазбада шайырдып аты шатастырылған.

Соңғы жылдардың ишинде, әсиресе 1954-жылы сентябрь айында болып өткен тил хәм әдебиат мәселесине арналған илимий конференцияның қарарына мууалық, әдебий мийрасларды жыйнау жұмысы қызғын қолға алынды. Хәр жылы Қарақалпақстан филиалының тарийх, тил хәм әдебиат институты тәрәппнен илимий экспедициялар шөлкемлестирилли, экспедиция дәуиринде Жийен жыраудың өмирине байланысы әдгимелер менен абырым қосықларынан үзиндилер жазып алынды. 1957-жылы Тахтакөпир, Қара өзек хәм Кеңес районларының территорияларына шөлкемлестирилген әдебий-этнографиялық экспедиция уақытында Айманов Арзымурат деген кисиден (Тахтакөпир районының Ленин атындағы совхозы, „Правда“ бөлиминде турады, жасы 68 де, урыуы Мүйтен—Барын) Жийен жыраудың „Әй жигитлер, жигитлер“ атлы толғауы жазып алынды¹.

¹ КҚ КНИИ ның фонды, 1957-жылы экспедиция материаллары, Максетовтың қолжазбасы, 12 -бет хәм Пахратдиновтың қолжазбасы, 7 -бет.

Бул шығарма, информация берген ғарының айтыуы бойынша, шайыр өзінің бул қосығын тастың астына көміп Жанадорьяның ултнына таслаган. Оны сон адамлар тауып алып үйренки, соннан өзінің үйренгенін айтады.

1958-жылы июнь хэм 1959 жылы март-апрель айларында Жийеннің өмірі хэм творчествосына арналған илимий экспедициялар шөлкемлестирилди. Экспедиция ағзалары Қазақстан ССР ы менен Өзбекстан ССР ының айырым облысларында болып, қарақалпақлардың кайсы жерлерде жасайтуғынлығын, қарақалпақ ғарыларына әдебиятымызға хэм тарихымызға тийисли хэр кыйлы мағлыұматлар жыйнады. Экспедиция материалларында Жийеннің өміріне хэм творчествосына байланысты айта каларлықтай мағлыұматлар табылмады. Бирақ изертлеу жүргізген районлардан гейнара ғарылар Жийеннің аты—хауязасы туұралы шамалы гана мағлыұмат берди. Бул көрсетилгенлерден басқа Жийеннің өміріне хэм творчествосына байланысты мағлыұматлар жақын уақытларға дейин жыйналмакға. Мәселен, 1959-жылдың ақырына таман Кыяс жыраудан Жийеннің жаңа төрт-бес қосығы менен көлемли „Уллы тау“ толғауы жазып алынды.

Жийен жыраудың өміріне хэм творчествосына тийисли халықтаң жазып алған мағлыұматлар менен экспедиция уақытында табылған материаллар усы жұмысымызға тийкарғы бир дерек болды. Өйткени, жоқарыда ескерткенимиздей-ак, Жийен туұралы бундай жұмыслардан басқа революцияға дейин ол хаққында баспада жарияланған хеш бир мийнетти көрсетиу мүмкин емес. Бизден бурын Жийеннің өмірі хэм творчествосы бойынша пикирлерин ортаға салған әдебиатшы жолдаслар да усы илимий экспедициялар уақтында жыйналған мағлыұматларға тийкарланған.

Халық арасында елеле болса Жийеннің жыйпалмаған қосықлары бар болыуы сөзсиз. Оларды жыйнау иси алдағы уақытларда да дауам етеди. Сонлықтан биз бул жұмысымызда шайырдың хәзирге дейинги гана жыйналған өмірі хаққындағы мағлыұматлар менен қатар творчествосын сөз етемиз.

Жийеннің творчествосын изертлеу хэм оған баха бериудің екінши дереги шайырдың творчествосының баспада жарияланыуы есапланады.

Шайырдың көлемлі „Поскан ел“ шығармасы 1940-жылы бірінші мәртебе „Қарақалпақ халық творчествосы“ деген кітапта жарияланды. Филология ғилмдерінің кандидаты Қаллы Айымбетов кітаптың сөз басында „Бұл кітапта қарақалпақ халқының сүйікті ұлдарының, халықты басқарған басшыларының, сөз сөйлеген шешендердің сөз маржандары бар. Халық посқан зарлы заманда халықтың зарына қобызын қушдақтап, халық шеккен азапты бірге шегіп, арманын, азабын көркем сөз бенен тарихта қалдырған Жиіен жыраудай халықтың сүйген ұлының қасыл сөзі бар“¹ деп шайырға жоқары баға беру менен бірге Жиіенді көпшілік халық массасына таныстырады. Бұнан соңғы жыллары бұл шығарма бір неше мәртебе жеті жыллық хәм орта мектептерге арналған қарақалпақ әдебияты хрестоматиясында басылды. „Поскан ел“ Уатандарлық ұрыс жылларында революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятының ең күшлі патриотлық шығармаларының бири сыпатында „Қырк қыз“, Бердақтың, „Халық ушы“, „Амангелди“, „Ерпазар бий“, Күнхожанын, „Ел менен“, „Әжинияздың“ „Бозатау“ шығармалары менен бірге „Халық батырлары“ деген топпан орын алды.² Бұл шығарманың усы топпанга кирүүини өш-ик Жиіен шығармаларының әҳмийетин хәм бағалы екенлигин көрсетеди. Соңғы уақытта „Поскан ел“ толғауы „Қарақалпақ поэзиясының антологиясында“, „Өзбек поэзиясының антологиясында“ басылып шықты.

Жиіеннің бұнан басқа „Хош болың, дослар“ деген толғауы „Қызыл Қарақалпақстан“ газетасында жарияланды³.

Шайырдың жарық көрмей қиятырған қосықлары да бар. Олар Жиіеннің творчествосы ушын, жалпы өткендеги қарақалпақ әдебиат тарихы ушын да оғада әҳмийетли.

Жиіеннің баспада жарияланған хәм баспадан еле орын ала алмай жүрген гейбир шығармаларын бир системаға салып, топпан етип бастырып шығаруы нси 1958-

¹ „Қарақалпақ халық творчествосы“, Төрткүл, 1940 жыл, 3-бет.

² „Халық батырлары“ топпаны, II бөдим, Нөкис, 1943 жыл,

³ „Қызыл Қарақалпақстан“ газетасы, № 186, 16-сентябрь 1956 жыл.

жылы ғана қолға алынды. Бул бойынша әдеуір жұмыстар исленди. Шайырдың баспада жарияланған қосықлары менен қолжазба (бул түсиниктен Жийен жыраудың сонғы жылларда жазып алынған шығармаларының тийкарғы нұсқасын түсиниүимиз керек. А. К.) салыстырылып, толықтырылып, Жийеннің 1958-жылға дейин табылған шығармалары жыйналып топламға таярланылды хәм биринши мәртебе 1959-жылы Қарақалпақ Мәмлекет Баспасы тәрәпинен басып шығарылды. Бул топламға шайырдың „Посқан ел“ толғауы менен үш қосығы ғана енгизилген.

Жийеннің тонымын баспаға таярлауда алып барылған текстологиялық жұмыс уақытында бурын баспада жарияланған „Посқан ел“ шығармасының шала түринде басылғаны анықланды. Бул шығарманы ең дәслеп баспаға таярлаушылар бир қашша кемшилликлерге жол қойған, яғни қолжазбадағы бирқатар сөзлер өзгертилген, бираз қосық қатарлары пүткиллей қыскартылып тасланған. Бундай қыскартылған қатарлар менен өзгертилген сөзлерди қолжазбадағы турысында жибергенде де шығарманың мазмуына хешқандай зыян тийгизбес еди. Керисинше, бундай ислеу, яғни гейпара сөзлердин өзгертилүи, қосық қатарларының қысқаруы себепли шығармада түсиниксиз сөзлер менен байланыссыз қатарлардың орын алыуына алып келген.

Мысалы, „Посқан ел“дин қолжазбасындағы „Тамтар болды суулары“, „Атаға бала қарамай“, „Балаға ата қарамай“, „Қол аяқлар саудырап“, „Тоқсан үш адам кеселден“ деген қатарларды баспаға таярлау уақытында „Таңдар болды сүулары“, „Бала атаға қарамай“, „қол-аяқлар саудырап“ „тоқсан төрт адам кеселден“ деп өзгертилген. Бундай өзгертилген сөзлер тек түсиниксиз ғана болып қалмастан, ол қатарлардан хеш қандай мәнисти де аңлау қыйын. „Атаға бала қарамай, бала атаға қарамай“ деген қатарлардан не түсиниүге болады? Бундан тек баланың атаға қарамай посқанлығын ғана аңлау мүмкин. Ал қолжазбада болса атаның балаға, баланың атаға қарамай, хәр ким өз басы менен болғандығы айтылған.

Сондай-ақ гейпара оғада әхмийетли қосық қатарлары шығармаға кирмей қалған. Мәселен:

¹ Жийен Тағай улы „Посқан ел“ Нөкис, 1959-жыл.

...Адамлар узап кетпей-ак
Ғарға кузғын жеп қалды",
...Түпги қуслар оянып,
Жапалақлар жатқанда..."
...Шалшық суулар муз болды,
Қалды сууы сырқыран..."
...Жүргенін көрсек аман-сау..."

деген қатардан "... Сол ысыда терлейміз" деген қатарға дейінгі аралық (28 қатар) шығармаға кирмеген. Жоқарыдағы қосық қатарларында шайырдың күтә жақсы көркем сүўретлеўлери, вйрықша теңеўлери бар. Усындай қосық қатарлары шығармаға кирмей қылған. „Носқан ел“ толғаўының тийкаргы бир героинясы болып есапланатуғын Мұнайым 1940-жылғы баспасында Гүлим болып басылып өзгертилген. Ал соңғы басылыўларында бирде Мұнайым, бирде Гүлим болып келеди. Көрсетилген кемшилликлер шайырдың 1959-жылғы басылып шыққан топلامында дүзетилди.

Жийен жыраўдың өмири хәм творчествосының изертлену жағлабы бойынша да усы жұмысқа дейин гейнара әдебиятшыларымыздың, тарийхшыларымыздың бирде-бир қолжазгаларымыздың мақалалары, мийнетлери болған, журнал және газетл бетлеринде басылып жүрди. Ол мақалалар менен мийнетлердин ишиндеги Жийенге арналған бөлимлерди толық түрдеги, яғный шайырдың өмири хәм творчествосына хәр тәреплеме анализ берилип, бир системаға салынған жұмыс деп қараўға болмайды. Бундай жұмыслардың қатарына филология илимлериниң докторы мархум Н. Дәуқараевтын докторлық диссертациясы болған „Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери“¹ атлы мийнетиндеги Жийен жыраўға арналған бөлимшесин, тарийх илимлериниң кандидаты С. Камаловтын „Қарақалпақлардың XIX әсирдеги Хийўа ханларына қарсы халық азатлық гүреслери“² атлы кандидатлық диссертациясының „Қарақалпақлар XVII—XVIII әсирде Сырдарья бойында хәм олардың Россияға қосылыўға талпыныўы“ деген бабын, қарақалпақ әдебиятының VIII классларға, соңғы жыллары IX классларға арналған сабақлықтағы Жийенге

¹ Н. Дәуқараев, қолжазба, том II, 50-бет.

² С. Камалов, „Қарақалпақлардың Хийўа ханларына қарсы халық азатлық гүреслери, Нөкис, 1956-жыл, 9—27 бетлер.

тийислиси¹ және булардан басқа газета-журналларға арналған майда-майда мақалаларды көрсетпуге болады.

Жоқарыда аталған бул жұмыстарда Жийеннің өмири хәм творчествосына толық түрде анализ берилмеген менен де, шайырдың карақалпақ әдебият тарийхынан тутатуғын орны, жасаған заманы, сол дәуірдеги тарийхий жағдайлар, карақалпақ халкының сиясий, экономикалык турмысы, буған Жийеннің көз қарасы хәм творчествосының идеялық, көркемлик қасиетлери қыска болса да анализленеди. Соның менен бирге Жийен жыраўды карақалпақ жәмийетшилигине хәм союзымыздағы әдебият, тарийх илими менен шугылланыушы илимпазларға, сондай-ақ оқыушыларға таныстырыўда оғада әҳмийетли болғанлығын да айтып кетиў менен бирге бул жұмыстарда ушырасып келген майда-майда кемшликлерди де көрсетип өтиўимиз керек.

Кемшликлердин ең баслылары соннан ибарат: жоқарыдағы айтылған жұмыстарда Жийен жыраўдың өмирбаяны жөнинде қыска справка бериледи, ал творчествосына болса, тек ғана улыўма анализ жасалыў менен шекленеди. Шайырдың творчествосының идеялық хәм көркемлик өзгешелиги терен ашылмай қалады. Гейбир уатандарлық урыс жылларына дейинги жазып алынған Жийен шығармалары ҳеш қандай тилге алынбайды. Минен, бул баслы кемшликлер болып есапланады. Айрым әдебиятшыларымыз бенен тарийхшыларымыз халық ауыз еки творчествосы болған „Қырық қыз“ дәстанын тиккелей Жийен жыраў дәреткен деп дәлиллейди. Усылай пикир жүргизиў менен қатар, авторы мәлим болған, белгили шайыр тәрәпинен дәретилген шығарма менен фольклорлық шығарманы шатастырыўға дейин алып барады. Бул туўралы кейинирек кең түрде тоқталатуғын болғанлықтан, ҳәзирше бул жерде ҳеш нәрсе айтпаймыз.

Сондай-ақ әдебиятшыларымыздың мақаласында Жийен жыраўдың творчестволары тийкарынан ауызеки түрде таралғанлықтан фольклордың қатарында да есапланып келди. Бирақта соңғы ўақытларда гейнара әдебиятшылар (Б. Исмаилов, И. Сәғитов) бул жөнинде

¹ Исмаилов Б., Ахметов С. „Қарақалпақ әдебияты“, VIII класслар ушын сабақлық, Нөкис—1950-жыл, 245 бет, IX класслар ушын сабақлық, Нөкис—1958-жыл, 60—бет.

оғада дурыс пикирлер айтып, революцияға дейинги классик шайырлардын творчестволары, сонын ишинде Жийен творчествосының да жазба әдебиетлик характерин көрсетип берди¹.

Жийен шығармалары тууысқан халықлар тилине еле толык түрде аударылып жетискен жоқ. Оның „Поскан ел“ шығармасынан аз ғана үзинди. М. Кардашеваның аударыуында „Возрожденный народ“ (1940-жыл) атлы китапта рус тилинде басылып шықты². 1958-жылы ол шығарма өзбек тилине аударылып, өзбек поэзиясының антологиясынан орын алды. Бул аудармалар еледе болса жеткиликкеиз. Карақалпақ халқының уллы классик шайыры болған Жийеннің творчестволарын тууысқан халықларға таныстырыу ушын алдағы уакта бул мәселеге көбирек көңил бөлину керек болады.

Хазирги уакытта Жийен творчествосынан союзымыздын карақалпақ тарийхы, тил хәм әдебияты менен шуғаллашуушы илимпазлары, карақалпақ халқының әдебиетшилары менен илимпазлары, студентлер менен муғаллимлери пухталық пөнен пайдаланады. Оларға Жийен творчествосы баҳалы материаллар береді. Сонлыктан да илимпазлар менен әдебиетшилар, тарийхшылар менен тилишилер карақалпақ классик шайырларының қатарында Жийен жырауды да жоқары баҳалайды.

Белгилли илимпаз С. И. Толстов улыўма карақалпақ классик шайырларына, олардың бири болған Жийен жыраўға төмендегише баҳа береді: „XVII әсирдин ахырындағы хәм XIX әсирдин биринши ярымындағы карақалпақ халқының Хийўа ханларының зулымлык езиўшилигине катты, катан гүреси, бул гүреслердин көрнекли идеологлары болған Жийен жыраў, Күнхожа хәм әсиресе, Бердак сыяклы халық шайырларын майданға келтирди; бул шайырлар өзлеринин қосықларында хәм поэмаларында езиўши ханларды хәм олардың малайлары болған карақалпақ феодалларын руханыйларды әшкаралады, ол шайырлар миллий азатлык гүресинин

¹ Бул тууралы: Б. Исмаиловтын „ҚК классик поэзиясының жазба әдебиетлик характери хакқындағы мәселеге“, „Әмударья“ журналы, № 3, 1959 ж. деген макаласы, И. Сағитовтын „Бердак творчествосы“ мийнетинин 24-бетин қараңыз.

² „Возрожденный народ“, Турткул. 1940, стр. 15.

қақарманларын жырлады, халықтың муңын айтты хәм бирлесіуге шақырды¹.

Қарақалпақ халқының тарихын изертлеуши белгилі илимпаз, профессор И. И. Иванов та карақалпақ классик шайырларының творчестволары карақалпақ халқының тарихын жасауда үлкен әҳмиетке ийе болатуғынын көрсетеди². Бул бағаға Жийен жырау да ылайық екенлиги сөзсіз.

Рус илимпазларынан Т. А. Жданко, Л. Климович, хәм тағы басқалар да өзлеринин мийнетлеринде Жийенди жоқары бақалайды.

Қарақалпақ халқының илимпазларынан И. Дәуқараев „Революцияға шекемги карақалпақ әдебиат тарихының очерклері“ атлы докторлық диссертациясында Жийен жырауға мынадай бақа береді: „Жийен карақалпақ халқының атақлы шайыры хәм жырауы. Ол халықтың жаугершликли аўыр күнлеринде өмир өткерди... хәм сол аўхаллардың азаптарын мийнеткеш халық пенен бирге көрди. Поэмасында Жийен бәрхам мийнеткеш халық тәрепинде болады, сонын жырын жырлайды, халықтың көрген азап-ақыретлерине қабырғасы қайысады. Халықтың посыуына себепши болған бийлерге, ийшанларға, қазыларға, байларға кәлет айтады“³.

Филология илимлеринин кандидаты С. Ахметов Жийен жыраудың сатираға шебер екенлигин, оның үстем классларды усы сатиралық характердеги шығармалары менен әшкаралағанын айта келип, шайырдың сатиралық образ жасаудағы шеберлигин бақалайды: „Қарақалпақ әдебиятында сатиралық образ жасау,—деп көрсетеди ол,—Жийен жыраудан басланады. Шайыр өзинин көлемли „Посқан ел“ поэмасында топас хәм пәменіз бай баласының асқан сатиралық портретин жасады. Шайыр ол ушын характерли сүўретлеу қуралларында таба билди“⁴.

Жийен жырауды карақалпақ халық шайырлары менен жыраулары да мақтаныш пенен тилге алады. Мә-

¹ „Советская этнография“ журналы, М —Л, 1950-жыл, № 1,7—8 бетлер.

² Б. Исмаилов, „Күнхожа творчествосы“, қолжазба, 32-бет, 1959-жыл.

³ И. Дәуқараев, 15 том, қолжазба, 41—42 бет.

⁴ С. Ахметов, „Қызыл Қарақалпақстан“ газетасы, 1956-жыл, № 147—24 июль.

селен, карақалпақ халық шайыры Садық Нурымбетов өзінің „Хожа көл“ деген қосығында Жийен жыраудың өмірінен бір эпизодты яғнай шайырдың Минайымды ізлеуін:

„Жол бойына көзде жасын тездәлеп,
Жүректе от, арнамысын көп пәлеп,
Жана шегіп, Минайымдай жоқ пәлеп,
Жийегінен Жийен өткен Хожа көл“¹.

деп жазады.

Ал карақалпақ халық жырауы Қияс Қайрағдинов өзінің „Қобызым“ деген қосығында қобыздың Жийен жырау уақытында да үлкен роль атқарғанын, Жийеннің усы қобыз арқалы пөскан халықтың кеулін көтергендігін көрсетеді:

„Нәсіптің халқың тарыққан жерде,
Қосылап шынне арманлы шегіп,
Кәуенлерің қосқан пөскан еліме,
Жийен жырау арқалаған қобызым“².

Жийеннің карақалпақ әдебиятынан тутатуғын орнын, әуһийетін бақалауда булардан басқа да бірнеше мысаллар келтіруге болады. Жийеннің творчестілігіне әдебиетшіларымыз, тарихшыларымыз тәрепнен берілген жоқары бақалар оның творчестілігінің соқналістлік құрылысымыз үшін әуһийетлі екенлігінен дерек береді.

* * *

Жийен жыраудың өмірі хәм творчестілігі бойынша бул жұмысымыздың алдына қойған уазыйпасы—карақалпақ әдебиятының бизге белгілі бирінші шайыры Жийеннің өмірін, жасаған дәуірін, ол дәуірдегі әуһийетлік хәм саясий жағдайлар, бул жағдайлардың шайыр творчестілігінде сәулененуін, Жийен бойынша гейпара шатас мәселелерді ашыулап ибарат. Бираққа Жийен творчестілігін анализлеп, оған ықпал бақа беріу ең тийкаргы баслы уазыйпа болды.

Бул мийнетти жазыуда автор үлкен қыйыншылықларға ушырады. Усы жұмыстың қолжазбасының дәстлейкі варианттына рецензия берген Б. Исманлов бул тууралы мынадай дейди:

¹ „Әмүдәрья“ журналы, № 11, 1960 жыл, 35 бет.

² „Әмүдәрья“ журналы, № 6, 1960 жыл, 23 бет.

... Жийен тууралы жумьс жазыу улыума кыйын мәселе, әсиресе буннан еки-үш жыл бурын күтә кыйын еди. Өйткени, баспа сөзде Жийенниң өмири бойынша да творчествосы бойынша да бар болган мәлим нәрсе жалгыз „Поскап ел“ поэмасы гана еди. Сонлыктан „Жийенниң өмири хәм творчествосы“ деп үлкен ат койып жазыудың өзи мүмкин еместей, ал Жийен жыраудың „Поскап ел“ поэмасы ҳаққында „деп гана кишкене жумьс жазыу мүмкиндей көринетуғын еди. Соңғы жылларда экспедициялар аркалы, архивтеги материалларды пухта жыйнау аркалы, сондай-ақ баспа сөздеги күтә аз хәм үзинди материалларды жүдә пухта жәмлестириу аркалы ҳәзир Жийен тууралы арнаулы жумьс жазыу мүмкин болып отыр“. Б. Исмаиловтың жоқарыдағы пикири күтә әдил айтылган.

Жийенниң өмири хәм творчествосы бойынша нәртлеу жумьсын автор 1958-жылы баслады. Шынында да, сол 1958-жылға дейин Жийен бойынша материаллар күтә жеткиликсиз еди.

Бул жумьсты жазыу процесинде шайырдың өмирине хәм творчествосына тийисли бурыннан бар материалларга қосымша жаңадан бираз материаллар жыйналды хәм олардан толық пайдаланылды. Мәселен, соңғы жылларда Жийенниң өмирине тийисли жаңа материаллар табылды, шайырдың жаңа қосықлары жазып алынды. Бул жағдай Жийенниң өмирбаянын толықтырыуға үлкен жеңиллик туудырлы. Бул материаллар жумьстың тийисли орынларында пайдаланылды.

Мийнетте Жийен жыраудың еле баспада жәрияланбаған қосықларына да анализ берилип, оларга тиянақлы пикир жүргизилди. Бизиң былай ислеуимиз—бул қосықларды базық шығарыуға турарлық деп уйғарғанымыздан болды.

Солай етип, жумьста Жийенниң өмирбаянын толықтырыуға шығармаларына кең анализ берип, оның идеялық хәм көркемлик өзгешеликлерин ашыуға ҳәрекет етилди.

Бул мийнетти талқылау уақытында көп жолдаслар өзлериниң әдил пикирлерин айтты хәм авторға бирқанша дурыс жол көрсетип берди. Жолдаслар тәрелинен көрсетилген пикирлер қайта ислеу уақытында есапка алынды.

ЖИЙЕННИҢ ЖАСАҒАН ЗАМАНЫНДАҒЫ ТАРИЙХИЙ ЖАҒДАЙЛАР

Жийен жырау өмир сүрген XVIII әсирде каракалпақ халқы өз басынан хәр қыйлы қыйыншылықларды өткерди. Шайыр мийнеткеш халық басындағы теңсизликти, ауырманлықты халық катары өзиде кеширди. Сонылықтан да оның шығармалары өзи жасап тұрған заманының сәулеси болып, сол дәуирдин шынлық картиналарын биің көз алдымызға елеслетеди. Буны „...турмыстың сирәуларына әдебиат турмыстан тапқаны менен жууип береди“¹ деген И. А. Добролюбовтың даналық сөзи менен де түсиндириуге болады. Себеби әдебиат пенен тарийх бир-бирине күтө байланыслы. Хәр бир әдебий шығарманы түсиниу ушын, сол шығарманың пайда болыуындағы тарийхий жағдайларды түсинип алыуымыз керек. Соның ушын да биз Жийен жыраудың өмирин хәм творчествосын дурьс түсиниуимиз ушын оның жасаған дәуириндеги тарийхий жағдайларға қыска болса да тоқтауымыз зәрүрли.

Қаракалпақ халқының тарийхы бойынша жазылған мийнетлердин көрсетиуике карағанда каракалпақлар Хорезм ойпатына, хәзирги уақыттағы территориясына, көшип қонысламбастан бұрын хәр қыйлы тарийхий жағдайларды бастап кеширген.

„XVI әсирдин ақырынан XVIII әсирдин ортасына шекем каракалпақлардың тийкаргы массасы Сырдарьяның орта хәм төменги жағына жақын территорияларда жасап тұрған. Сырдарья каракалпақларының көпшилик

¹ И. А. Добролюбов. Полное собрание соч. том 1, стр. 208.

бөлімі XVI ғасырдың аяғында және XVIII ғасырдың ортасына шекем қазақтардың арасында жасаған және олар қазақ хандықтарына саясий экономикалық жақтан ғәрезлі болған¹.

Қарақалпақтар ата жұрты Түркістанда² отырған жылдары сыртқы басып алушылар менен талаушылардың себебінен бір неше мәртебе жаугершілікке ұшырайды. Бул жағдайлар қарақалпақ халқының жан-жаққа қоныс кетуіне себепші болған. Халық қай жаққа қоныса да, оның ішіндегі азшылықты тұтатуғын үстем топтарда сол халық массасы менен бірге көшіп жүрген. Себебі олардың байыуы және халықты талауы үшін ең тиімді булағы осы мийнеткеш халық массасы.

Қарақалпақ халқының тарихында ең ауыр және бір орында ұзақ жылдар тыныш жасай алмай, қайта-қайта жаугершілікке ұшыраған дәуірі—XVIII ғасыр болып есепланады. Бул дәуірдің тарихий оқиғаларын конкрет мысалдар менен көрсетіп өтейік:

„1723-жылы қазақ хандығы жунгар әскерлері тәрәпіннен топылысқа ұшырайды... жунгарларға қарсы тұруға күші жетпегеннен кейін қазақтар бүлінген ауылдарынан үш тәрәпке қашады: Киши жүз—батысқа, Хийуа және арқаға, Жайық, Әмба бойларына қарай кетеді, Орта және Орта Азияның орайлық облыстары Самарканд және Бухара тәрәпінне кетеді де, ал ұллы жүз жунгариядан ғәрезлі болып қалады“³. Жунгарлардың бул топылысы тек ғана қазақ халқына зиянын тигізіп қоймастан, олар менен көп жылдардан берлі бірге, сыбайлас отырған қарақалпақтарға да үлкен тынышсыздық әкеледі. „Қарақалпақтар да қазақтардай бүліншілікке ұшырайды және бір бөлігі Сырдарьядың жоқарысына Ташкент және оның құбла-батыс тәрәпінне қа-

¹ С. Камалов. „Қарақалпақтардың XIX ғасырдағы Хийуа хандығына қарсы халық азаттық күресі“, Нөкіс-1955, 9-бет.

² Бул түсінікке, С. Камаловтың көрсетуі бойынша, қарақалпақтар жасаған барлық Сырдарья райондары кіреді. Бизнестің осы түсінікке қосымша Қууандарья менен Жаңадарья бойындағы қарақалпақтардың ескі мекенінде жатқаруға болады.

³ Жданко Т. А. „Қарақалпақтардың тарихий этнографиясының очерктері“, СССР Илимдер Академиясының этнография институтының мийнеттері, жаңа Серия, IX том, Москва, 1950 жыл, 136-бет.

рай кетүүгө мажбур болады да, бир бөлшеклери Арал теңизинин кубла-батыс жагаларына өтеди¹.

Биз бул жерде Сырдарьянын жокарысына поскан каракалпаклар тууралы сөз етпеймиз, өйткени, онын бизге бул жумушымызга байланышы жоқ. Ал Сырдарьянын төменине көшкөн каракалпаклар усы дарьянын Арал теңизине куятуғын жерине жақын орналасады. Олардың бир катары, тарийхий дереклерге караганда сол дәуірлердин өзінде-ак Хорезмге коныстаналды. Бирақ булар каракалпаклардын күтө аз бөлөгини кураган. „Каракалпаклардын тийкарғы көпшилик массасын Сырдарьянын төменги жагындагы каракалпаклар кураутуғын еди... олар 1743-жылга шекем, бир кайшалары 1762-жылга дейин казаклардың киши жүзинин карауында калады“².

Каракалпаклар „төменги“ хэм „жокарғы“ болып екиге бөлибестен бурын-ак олар Хийуа ханлыгы менен катнаста болган. Аз сандагы каракалпак уруулары Хорезмге көшип келип, кетип жүрген. Бирақ олар XVIII эсирдин акыры XIX эсирдин басына дейин, яғный Хийуа ханларына иткилдей гөрезли жагдайга түсип калганга шейин бул жерлерде отырыкшы халық болып жасамаган. Бул тууралы тарийх илимдеринин кандидаты В. Андрианов „Арқа Хорезмдеги каракалпаклардын этникалык территориясы“ деген мийнетинде мынадай дейди: „XVIII эсирге дейин Арқа Хорезмге көшип келген каракалпаклар аз санда хэм уакытша характерде болды. XVIII эсирдин дауамында хэм XIX эсирдин басында каракалпакларенди үлкен группалар болып, Сырдарья бассейнинен Хорезм шегарасына көшип келип, Эмударья бойларындагы районларды ийелеп, кем-кем олардын хэзирги этникалык территориясы дүзилди“³.

Хорезмге көшип келген каракалпаклар Эмударьянын теңизге куятуғын бир тармагы Көк өзек бойындагы „Ак жагыс“ деп аталатуғын жерлерди ийслеген хэм олар усы жерде сауда жумусын алып барган.

Сыр дарьянын төменине келип орналаскан каракалпаклардын территориясы тәуир-ак кең болган. Олар (каракалпаклар) Сырдарья менен Кууандарьянын бой-

¹ С. Камалов. Жокарыда көрсетилген мийнети. 19-бет.

² Бул да сонда, 19-бет.

³ „Труды Хорезмской экспедиции“, том III, стр. 52.

ларында жасаған. Бул тууралы Гладышев „усы жылдарда Сырдарьянын хэм Кууандарьянын еки бойында отырған каракалпаклар көп көлемли жерлерге буудай, арпа, тары хэм басқа егинлерди егин отырды“ деп көрсетеди.

Усының менен катар, бул жыллары Жаңадарья бойында да посып келген каракалпаклар болған. Өйткени, Жийен жыраудың „Уллы тау“ шығармасында каракалпаклардың Түркстаннан Жаңадарья бойына келип орналасқанлыгы сөз етиледі.

„Кууандарья менен Жаңадарьянын арасында каракалпаклардың ески дийханшылықларының орны жүдә жийи жайласқан. Усы территориялар жалпы алғанда каракалпаклардың хәзирги егип отырған тийкарғы жерлеринен анағурлым үлкен. Бул территориялар каракалпаклардың ата-бабаларының қахарманлық мийнетиниң, яғный каракалпаклардың бир неше жыллар ишинде ол ўақытта жер қазыу қуралларының насазлығына, жерди өзлестириудин қыйыншылығына қарамастан үлкен ирригациялық системаларды дүзгенлигиниң хэм дийханшылық ушын кең территорияларды өзлестирип алғанлығының оғада үлкен естелиги болып табылады“²— дейди С. П. Толстов. Бул сөзге қарағанда да каракалпаклар жунгарлардың тошылысынан кейин тек ғана Сырдарьянын бойында емес, ал Сырдарьядан баслап оның тармақлары Кууандарья хэм Жаңа дарьянын бойларына орналасқаны белгилі. Бирақта каракалпаклардың тийкарғы көпшилик бөлеги, жоқарыда айтылғандай, Сырдарьяның төменги бойында болған.

XVIII әсирде каракалпак халқының тағы бир умытылмас бүлгиншиликке ушырауы хэм олардың Арал теңизиниң Әмударья бассейнине, Жаңадарья бойларына қарай көшиуі—1743-жылғы қазақ феодалларының каракалпакларға тиккелей жасаған топылысының нәтийжесинде келип шығады.

Усы топылысқа дейин Сыр дарьянын төменинде қа-

¹ Камалов С. Жоқарыдағы мийнети, 20 бет, Гладышев менен Муравиниң 1740—41 жылдардағы Орскийден Хийуаға барыуы хэм ошпан қайтыуы“ деген мийнеттен.

² С. П. Толстов. „СССР Илимлер Академиясының Хорезм археологиялық экспедициясы“, СССР Илимлер Академиясының хабарлары“ 1946 жыл, 14 том, № 2, 181 бет.

зақлар менен сыбайлас отырған қарақалпақлар қазақ ханларынан гәрезсиз жасау мақсетинде Россия патшалығының қарауына өтиўди әрман етеди (қарақалпақлардың бул әрманьы бұрыннан-ақ бареди, бирак жуңгарлардың топылысы ўақтында иске аспай қалған еди). Қарақалпақлардың Россияға жақынласыу талабы бұрынғыдан бетер күшейеди. Өзиниң ўәкиллерин рус патшасына жиберип турады. „Бирақ буған 1743 жылғы қыста қазақ ханы Абулхайырдың қарақалпақларға топылыўы кесиран тийгизди... Колда бар мағлыўматлардың билдириўине қарағанда, Абулхайыр ханның қарақалпақларға топылғанынын себеби, ол қарақалпақлардың Россия пухарашылығына тиккелей өтип, қазақ феодалларына салық төлемей рус мәмлекетине салық төлегенин жақтырмайды хәм де Россияға өтиў менен қарақалпақлар онын менен аўқамласып өзине қарсы күшли мәмлекетке айналып кете ме деп кәуипленеди“¹.

Абулхайырдың шабыўылы нәтижесинде қарақалпақлар Жаңадәрья бойына, Хорезмге, жоқарғы қарақалпақларға бөлинип көшеди. „Азғана бөлими бұрынғы орнында қалған. Бұрынғы орнында қалған қарақалпақлар „1762 жылға дейин Жаңадәрьядағы хәм Хорезмдеги қарақалпақлар менен тығыз байланыста бола отырып, қазақ хандарына хәм султанларына қарсы қатты гүрес жүргизип отырады“². Қуўандәрья менен Жаңадәрья бойларына көшип келген қарақалпақлар бул жерлерде бұрыннан отырған қарақалпақлар менен бирликте қазақ ханларынан да Хийўа ханларынан да гәрезсиз жасайды.

Сырдәрьяның бойында калып қойған аз сандығы қарақалпақлар менен Қуўандәрья бойларында жайласқан қарақалпақлар бул орында ўзақ ўақытлар жасай алмайды. Бир тәрәптен халықтың турмысының төменлиги, еккинши тәрәптен, қазақ феодалларының тағыда топылыслары, сондай-ақ өз ишиндеги үстем класслардың жарлы халықты талаўы—қарақалпақлардың бул орынды да таслап Әмудәрьяның аяғына хәм айрымлары Жаңадәрьяның бойына қарай көшиўине алып келди.

Тарийхшылардың көрсетиўинше, буған тийкарғы се-

¹ С. Камалов, Жоқарыдағы мийнеті, 22- 23-бетлер.

² Сонда, 23 бет.

бепши болған жағдайлардың баслысы—1760-62-жылдардағы Ералы султанның қарақалпақ ауылдарын шауып, пәтеңге келтириуі болған. 1748-жылы қазақтың орта жүзіннің батыры Барақ Абулхайыр ханды өлтиреді. Оның орнына баласы Нуралы хан болады. Бірақ та Нуралы ханды хәм оның хөкіметин Киши жүзднң барлық урыулары қууатламайды. Қазақлардың үлкен урыуы есапланған шектінің ишинен белгилі адамлар Нуралының тууысқаны Ералы дегенди хан етип көтереди. Ералы хан рус кәрүанлары менен қоңсы отырған қарақалпақларға бәрқама шабыуыл жасап отырады. Бундай шабыуыллар Сырдәрья бойындағы қарақалпақлар менен Қууандәрья хәм Жаңадәрья бойларында отырған қарақалпақларды шыдамаслық ауҳалға түсиреди. Халық жаугершиликке ушырайды, бұлгишиликке тағыда гириштар болады.¹ Нәтижеде олар 1760—62 жыллар дуамында жерлерин, мекәнларын қалдырып, Әмудәрья бойына, оның тармақларына, теніз бойларына посып көшиуине мәжбүр болады. Бул уақыядан кейин Сәрдәрья бойындағы қарақалпақлар Жаңадәрья бойына, Хорезмге көшеди. Ал Жаңадәрья бойындағы отырған қарақалпақлардың да көпшилик урыулары массалық түрде Хорезмге посып келеди. Жиийн жырау усы уақыя уақытында Жаңадәрья бойынан Әмудәрьяның тармағы Көк өзек бойына көшип келген хәм өзиниң „Посқан ел“ толғауын да усы соңғы уақыяға байланыслы дөретеди.

Бирақта бул шабыуыл уақытында, тарийхшылардың көрсетиуине қарағанда, Жаңадәрья бойында отырған қарақалпақлардың барлығы массалық түрде Хорезмге көшистан, бул орында қарақалпақлардың қытай, қыпшақ, кенегес, маңғыт сыяқлы урыулары калып қойған.

Жаңадәрья хәм Әмудәрья бассейнинде жасаушы қарақалпақлар 1760—1762 жыллардан кейин тап 1810 жылғы Хийуа хандығынын бул орындардағы қарақалпақларды бағындырын аяғанға дейин қазақ хандарынан да, Хийуа хандарынан да гәрезсиз жасайды. Қарақалпақларды урыу басшылары бийлер, аталықлар басқарған.

XVIII әсирден баслап-ақ қарақалпақлар Хорезмде

¹ Бул шкир С. Камаловтын „Завоевание каракалпаков хивинским ханом“ деген жийнетиниң 25-бетинде көрсетилади.

жасаушы Араллы өзбеклер менен дослык катнасыкта болып, Хийуа ханларына бирликте гүрес алып барган хэм Хийуа ханлығының сийасий уақыяларына өзлериниң тәсирин тийгизип отырған.¹ Карақалпақлар Сырдарьяның аяғына таман жерлерде, Кууандарья менен Жанедарья бойларында хэм Әмударьяның Арал теңизине куятуғын тармақларында жасаған XVIII әсир дауамында хэм XIX әсирдиң басында хожалык турмысы хәр қыйлы болған. Олардың бир катар урыулары дийханшылык пенен шугылланса, бир катар урыулары балықшылык хэм шаруашылык пенен шугылланған, яғный хожалык турмысы қоспалы болған. Қтай, қыпчак, кенегес, маңгыт урыулары дийханшылык еткен хэм усыған қосымша ири маллар сақлаған. Ал мүйтен, қолдаулы, ашмайлы, қыят урыулары балықшылык кәсип пенен қоса малшаруашылык алып барған².

Қарақалпақлар дийханшылықта көп ғана жана жерлерди өзлестирюге туура келген. Бул өзлестирилген жерлердиң ен жақсылары хэм оғада көлемли жерлерди урыу басшыларының хэм байлар менен ийшанлардың қолында болған. Жарлы хылык массасы байларға, бийлерге хэм молла-ийшанларға жалланып ислеген. Бул жағдай қарақалпақлар арасында өткир класслык бөлиниўшиликтиң болғанлығынан да дерек берип турады.

Профессор П. П. Иванов өзиниң „Қарақалпақлар ҳаққында жана мағлыуматлар“ хэм „Қарақалпақ тарихының очеркleri“ деген мийнетлеринде XVIII—XIX әсирлерде жасаған қарақалпақлардың арасында класслык жиклениў болғанлығын мысалларменен келтиреди. Хэм де өткен әсирдеги саяхатшылардың қарақалпақларды жалпыламай қәмбағал деп атағанының хәге скепцигин көрсетеди³.

Қарақалпақлардың хожалык турмысында аңшылык та болғанлығын, сондай-ақ олар сауда жұмысы менен де шугылланғанлығын көремиз „Сауда қарақалпақлардың турмысында әҳмиетли роль атқарған—деп жазады С. Камалов—қарақалпақлар менен қазақлардың орта-

¹ Бул пикир С. Камаловтың „Завоевание каракалпаков хивинским ханам“ деген мийнетиниң 25-бетинде көрсетиледи.

² С. Камалов. Жоқарыдағы мийнетинен, 20 бет.

³ Советское востоковедение „III, 1945, стр. 66“ Труды института Востоковедения АН СССР, том VII. 1935.

сындағы сауда натурал (затлай) түрінде болды. Қазақтар өздерінің қойларын қарақалпақтарға келіп гәллеге алмастырып отырған. Қарақалпақтар Бухара, Хийуа, хәм әсиресе, араллы Өзбеклер менен сауда жасап турған. Қарақалпақ саудагерлері Россияға да барып турған¹.

Сөз етип отырған дәуіримізде қарақалпақтардың мәдениет турмысында, соның ишінде әдебиятында да үлкен жаңалықтар болды. Бул дәуірдегі хәр кыйлы жаўгершликлер менен халық массасының ериксіз, тенсіз турмыслары қарақалпақ ауыз әдебиятында, Жийен жыраудың творчествосында айқын сәуленеди. Мәселен, „Алпамыс“ дәстанындағы қалмақ ханы Тайшаханға, „Қырк қыз“ дәстанындағы Суртайша менен Нәдиршаға хәм басқа дәстанларда ушырасатуғын қалмақ ханларына халықтың қарсы алып барған гүреслері — сол дәуірлердің сәулесі болып көрінсе, Жийен жыраудың „Уллы тау“ хәм „Посқан ел“ шығармаларындағы халықтың посыуы қазақ феодаллары менен өз ишіндегі үстем топарлардың езиуінің ашық сәулесі болып көзге түседі.

Бул дәуірде қарақалпақ мийнеткешлері менен қазақ мийнеткешлерінің арасында да қатнас болып турған. Халық массасының арасындағы дослық қатнас жоқарыдағы жаўгершлик нәтийжесінде үзілди қалған емес, ал керісінше, раўажланып отырған. Бул туўралы да С. Камалов жоқарыдағы мийнетінде былай жазады. „Қазақ ханлары XVIII әсирдің екінші ярымында қарақалпақтарды постырып, Сырдәрья бойынан пүткіллей қууып шығарды. Соның менен бирге оларды Хийуа ханлығының властына өтиўге мәжбүрлейди. Бирақта қазақ ханларының сол ислеген зулымлығы қарақалпақ мийнеткешлері менен қазақ мийнеткешлерінің ортасындағы тарийхий дослығын буза алмады. Бул дослық қарақалпақтар Хорезмге келип орнасқаннан кейин де бурынғыша раўажлана берди²“.

Буның мысалы ретінде Жийен жыраудың қазақтар арасында да болғанлығын, оның шығармалары стилік

¹ С. Камалов „қарақалпақтардың XIX-әсирдегі Хийуа ханларына қарсы халық азатлық гүреслері“ Нәкіс—1955 жыл, 13—14 бетлер.

² С. Камалов. Жоқарыдағы мийнети, 27 бет.

жағынан қазақ ақылдарының шығармаларына күтә ұқсас келиўин көрсетпў менен де тастыйықлаўға болады.

Улыўма алғанда, XVIII әсирде қарақалпақ халқы бир неше жаўгершиликти көрди. Өз ишинде үстем топарлардан езилди, мийнеткеш халықтың басында еркинлик болмады. Қарақалпақ халқының ишинеи шыққан прогрессив адамлардың бул жағдайға жаны ашыды. Қарақалпақ халқының басына түскен барлық ауыр ўақыяларға заманлас ҳәм барлығының да ишинде болған шайыр Жийен жыраў өз творчествосын усы тарийхий жағдайлар тийкарында дәретеди.

II-бап

ЖИЙЕННИҢ ӨМИРИ ҲАҚҚЫНДА МАҒЛЫҰМАТЛАР

XVIII—XIX әсірлердің хәм XX әсірдің басларында өмір сүрген қарақалпақ классик шайырлары Жийен жырау, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш, Омар хәм басқалардың өмири тууралы мағлыұматлар бизиң заманымызға жазба ҳалында келип жетиспестен, ауызеки жетти. Бул шайырлардың ишинде Жийен жыраудан басқаларының өмирбаяны бойынша мағлыұматлар усындай ауызеки түрде жетиуине қарамастан, бирқанша толықлау деп қарауға турарлық. Буган себеп, Жийен жыраудан басқа қарақалпақ классик шайырларының көпшилиги дерлик XIX әсірдің еккинши ярымында хәм XX әсірдің басларында жасады. Және де усы дәуірлерде ол шайырлардың творчествосынын да гүлленген уакыты еди. Олардың аты—қауазасы қарақалпақлардың көп жерлерине мәлим болды. Бул дәуірлерден берли арадан онша узак уақытлар да өткен жоқ. Хәзирги жасы 80—90 ға шыққан гейпара ғаррылар XIX әсірдің ушлығын көрип те калған. Ол шайырлардың сөзин еситкен, хәттеки оларды көрген де. Сонлықтан бундай ғаррылар Жийеннен сонғы өткен қарақалпақ шайырларының өмири жөнинде толықлау мағлыұматлар бере алады, Күнхожаның, Әжинияздың, Бердақтың хәм басқа да қарақалпақ шайырларының өмир баяны менен шығармалары халық аузынан әлле кашан-ақ жазып-та алмнды.

Ал енди Жийеннің өмирбаяны ҳаққында мағлыұматлар күтә жеткиликсиз болып келди.

Жийен жыраудың өмири тууралы мағлыұматлардың

дерегі ең дәлел, шайырдың өз творчествосынан мәлім. Бұған қосымша мағлұматтар шайырдың ұрыу-ласлары менен Жийен хакында биреуден-биреу еситип, ядта сақлап жүрген қатықулак шежире адамлардан жазып алынған гүрриңлерден ғана ибарат.

Жийеннің өмірі тууралы жазылған майда мақалалар 1940-жылдан баслап китап, журнал бетлерінен орын алып киятыр. Бирақта ол мақалаларда шайырдың өмірбаяны толық ашықланбай калады. Сөйтсе де шайырдың өмірбаяны менен журтшылықты таныстырыуда бул мақалалардың әҳмиyeti күте үлкен. Усындай мақалалардың ең баслыларына филология илимлеринин докторы мәрхум П. Дәуқараевтың „Революцияға дейинги карақалпақ әдебият тарийхының очерки“ атлы мийнетинин Жийенге арналған бөлимшесин, филология илимлеринин кандидаты Қ. Айымбетовтың „Қарақалпақ халық творчествосы“ деген топламдағы „Посқан ел“ поэмасының алдына жазған кирис сөзи, Б. Исманлов хәм С. Ахметовтың IX классларға арналған „қарақалпақ әдебияты“ сабақлығындағы Жийеннің өміри хакқында берген қысқа мағлұматы хәм тарийх илимлеринин кандидаты С. Камаловтың „Қарақалпақлардың Хиуа ханларынан қиреи халық азатлық гүреслери“ атлы мийнетинин „Қарақалпақлар XVII-XVIII әсирлерде Сырдария бойында хәм олардың Россияға қосылыуға талпыныуы“ деген бөлимин көрсетиуге болады.

Жийен жыраудың „Посқан ел“ шығармасының алдына жазған сөз басында Қ. Айымбетов Жийеннің ким екенлигин, қайсы дәуірде жасаған шайыр екенлигин таныстырады. Ол тарийхий мағлұматларға сүйенип, „Посқан ел“ шығармасындағы уақыя 1754 жылы болған, бул уақта Жийен 30-35 жастағы жигит екен“¹. деп көрсетеди.

Қарақалпақ әдебиятының революцияға шекемги тарауы бойынша тереңирек изертлеуши, оны бир системаға салыушы Н. Дәуқараев болса, Жийеннің өмірбаяны хакқында Қ. Айымбетовтың айтқан пикирлерин жана материаллар менен толықтыруу, шайырдың өміринен кеңирек мағлұматлар бериуге тырысады. Оның көрсетиуи мынадай: Жийен XVIII әсирдің орталарында

¹ „Қарақалпақ халық творчествосы“, Төрткүл, 1940 жыл, 5-бет.

өмир сүрген. Онын урууы мүйтен. Жийенниң немерешөберелери ҳазирде Қарақалпақстанның Мойнақ районы Қазақ дәрья аўылсоветиндеги „Қызыл әскер“ колхозында жасайды. Қолдағы бар мағлыұматларға қарағанда Жийен жырау кемтарлықты, жоқшылықты көп көрген мийнеткеш халықтан шыққан шайыр. Жийен қарақалпақ халқы XVIII әсирдин орталарын да ата журты Түркстаннан Хорезмге қарап шубырып көшкенде халық пенен бирге болған. Бул көшиудин барлық аўырманлығын көрген. Бул уақта Жийен 25—30 лардың шамасындағы жигит екен. Ол Хорезмге келген соң да удайына кууғынға ушырайды хәм Түркстанға қайтып кетиуге мәжбүр болады¹ дейди.

Ал С. Камалов жоқарыда аты аталған мийнетинде Жийенниң жасаған заманындағы тарийхий ҳәдийселерге кең түрде тоқталып, илимий жақтан бул дәўирге анализ береди. Жийенниң „Посқан ел“ толғауы қарақалпақ хал қының 1760—62-жыллардағы бүлгиншиликке ушырауының сәўлеси екенлигин көрсетеди.

Жийенниң өмирбаянына байланыслы жазылған булардан басқа макалаларда шайырдың өмири ҳаққында мағлыұматлар усы жоқарыда көрсетилген мағлыұматлардың шеңберинде ғана сөз болады. Бул мағлыұматлардың барлығы да еле анықлауды талап ететуғын еди. Сонлықтан Жийенниң өмирбаянын толықтыруу, анықлау максети көзде тутылып, Қарақалпақстан филиалының тарийх, тил хәм әдебият институты соңғы жылларда (1957—60-жылларда) шайырдың өмири хәм творчествосы бойынша жаңадан материаллар жыйнауға үлкен кеуил бөлди. Жийенниң өмирбаяны менен шығармаларын жазып алыуға арналған экспедициялар шөлкемлестирилди. Бундай экспедициялардан 1957 жылғы Қарақалпақстанның Тахтакөпир районына, 1958-жылғы және 1959 жылғы Қазақстан хәм Өзбекстан ССР ының областьларында жасаушы қарақалпақларға хәм 1960 жылғы Мойнақ, Тахтакөпир районына жиберилген экспедиция Жийенниң өмирбаяны хәм творчествосына байланыслы жана мағлыұматлар жыйнауда күтә жақсы нәтийжелер берди. Экспедициялардан тыскары

¹ Н. Дәўкараев, „Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы“ Ташкент—1959, 127—128.

гейпара илимий хызметкерлер шайырдың жасаган жерлерине, сондай-ак Жийен тууралы мағлыұмат битетугын адамларга командировкага жиберилип те, көп материаллар топланылды.

Жийен жыраудың өмирбаяны ҳаққында сонғы жылларда жыйналган мағлыұматлар менен бурыннан қолда бар мағлыұматларды салыстырып ҳәм оларды жуумакластырып енди шайырдың өмири ҳаққында кеңлеу мағлыұмат бериуге мүмкиншилик болып отыр.

Хәзирги колда бар мағлыұматлар бойынша Жийен жырау XVIII әсирдин биринши ярымында Сырдарьянын бир тармағы, Жаңадарья бойында тууылган. Бул уақытта Жаңадарьядан булқып суу ағып турган.

Жийен жыраудың тууылган жылын анықлау үшін оның „Посқан ел“ шығармасының кашан дөретилгенлигин, қай уақыттагы тарийхий уақыяга байланыслы шығарма екенлигин анықлауға туура келеди.

Тарийх илимлериниң кандидаты С. Камаловтың көрсетиуине карағанда „Посқан ел“ уақыясы 1760-62 жылларда Сырдарьянын төменги тәрепинде ҳәм Жаңадарья бойында отырған қарақалпақлардың Хорезмге қарай массалық көшиуиниң сәулеси.

Ал усы уақытка дейинги Жийенниң өмири тууралы жазылган баска мийнетлерде болса, Жийенниң „Посқан ел“ шығармасын 1743 жылғы Абулхайырдың шабыуылына байланыстырады. „Посқан ел“ тап усы уақыя тийкарында дөретилген деген пикир жүргизиледи ҳәм Жийенниң өмири де усыған байланыслы сөз етиледи¹. Бундай шамалау тарийхий жағынан да сондай-ак шайырдың өз творчестволары бойынша да дурыслыққа келмейди.

„Посқан ел“ поэмасы 1743 жылғы уақыяның тийкарында дөретилместен, 1760-62 жыллардағы қарақалпақлардың Хорезмге қарай массалық түрде көшкендеги уақыялар тийкарында дөретилген.

Бул тууралы С. Камаловтың „Хиуа ханлары тәрепинен қарақалпақлардың жаулап алынууы“ деген мийнетинде мынадай делinedи: „Ералы султан басқарған қазақлар 1762 жылы өзиниң кубла тәрептеги қонсыла-

¹ Бул Н. Дәўқараевтың „Қарақалпақ әдебияты тарийхының очеркleri“ атлы мийнетинде, „Қарақалпақ әдебияты“ сабақлығы ҳәм хрестоматияларында усылай көрсетилген.

рына (қарақалпақтарға С. К.) массалық түрде шабыуыл жасайды. (Ералыға қараған елдің жері қарақалпақтар отырған жерлер менен бір тутас) бұл походта, рустың тийкарғы дереклерінің мағлыұматларына қарағанда, 20 мыңдай қазақтар қатнаскан. Олар Сырдарьяның хәм Жаңадарьяның бойында отырған қарақалпақтарды пүткіллей қыйратады. Сырдарья бойында отырған қарақалпақтар шыдамаслық ауқалға түскенліктен, 60-жыллары жерлерін пүткіллей қалдырып кетеді. Батысқа, Хорезмге қарай көшеді, бұл көшіу әсіресе жарлылар үшін, ауқаттын хәм транспорттын жетіспеушілігінің арқасында оғала қиын болады, көпшілігі ашлықтан жол бойында өледі. Қарақалпақ әдебиятының классиги Жийен жырау усы трагедиялық жағдайларды өз көзі менен көріп, өзіннің хеш умытылмайтұғын „Посқан ел“ поэмасын усыған бағышлайды¹. Бұл келтирилген „үзінди тарийхий жақтан күтә орынлы дәлелленген пикир деп есаплаймыз.

„Посқан ел“ толғауы 1743 жылғы Абулхайыр ханның шабыуылына байланыссы жазылмауының хәм бұл шығарманың буннан сонғы уақыттағы уақияларды сөз ететұғыншылығының екінші бир себебин Жийеннің усы толғауынан да, басқа шығармалардан да хәм гейбир гаррылардың берген мағлыұматларынан да анықлауға болады.

Мәселен, „Посқан елден“ мынадай қосық қатарларын алып қарайық:

Ата журты Түркстан,
Онда да паян етпеди,
Күни-түни қыйналы,
Он еки айда тапқаны
Қыс азыққа жетпеди.
Тамтар болды сулары,
Ексе егин шигпеди,
Жаугершілік көп болды“¹.

Бұл қосық қатарларының мазмұнына қарағанда толғау соңғы Ералының шабыуылы нәтижесінде болған уақияға байланыссы шыққанлығы аңғарылады. Өйтке-

¹ С. Камалов „Завоевание каракалпаков Хивинскими ханами“ Нукус, 1958. стр. 24—25.

¹ Жийен Тагай улы, „Посқан ел“ (қосықтар топламы), 1959 жыл, 26 бет.

ни, шайыр бул қосық қатарларында „әдепкі мәканымыз Түркстан еди, оннан да паяшымыз болмай көшіп едик, бул жерге келіп те бір тапқанымыз бір тапқанымызға жетпей, бул дәрьяның сууы-да тамтар болды, оның үстіне жаугершилик те бола берлі-мше сонлықтан көшіуге мәжбүр болды деген мазмунды беріп тұр. Бул жерде шайыр қарақалпақтардың буннан бұрынғы посууларының уақытын, ким тәрелінен жаугершиликке ушырағанын дәлме-дәл көрсетпеген менен де, улыұма халықтың буннан бұрында посқанлығы сүүретленеди. Мәселен, соңғы уақытта жазып алынған Жийен жыраудың „Уллы тау“ толғауы қарақалпақтардың Сыр-дәрья бойына посқанлығын сүүретлейди.

Жийеннің „Посқан ел“ шығармасында кеуіл аударарлық тағыда бір нерсе, кимиси пняда, кимиси арбалы Туркстаннан посқан халық Хорезмге 12 күнде келіп жетеди. Егерде „Посқан ел“ шығармасындағы сүүретленетүгін уакыя Абулхайыр ханның шабыуылына байланысы жазылған жағдайда Сыр-дәрьяның бойынан арқаланып посқан халық усы аралыққа 12 күнде жете ала ма? Әлбетте, бул шынылыққа келмейди. Бул аралықты пняда жүргенде бір айсыз өтиу мүмкин де емес.

Сонлықтан да Жийеннің бул шығармасы қарақалпақтардың Кууандәрья хәм Жакадәрья бойларынан Хорезмге қарай посууын сүүретлейди. Буны Жийеннің „Әй, жигитлер, жигитлер“ деген толғауы ҳаққында гүрриң берген ғарылардың мағлыұматлары да тастыйықлайды. Информатор Аманов Арзымурат (жасы 68 де, урыуы мүйтен, Тахтакөпір районы Ленин атындағы совхоз) „Жийен жырау Жакадәрьяда отырғанда „Әй, жигитлер, жигитлер“ деген толғауын шығарған“¹ деген мағлыұмат берсе, информатор Қаражанов Абдихалық (69 жаста, урыуы қолдаулы) „Жийен жырау қарақалпақлар Жакадәрья бойынан көшкенде халық пенен олда бірге болып, Көк өзек бойына көшіп келген. Халықтың Жакадәрьядан көшіуіне себеп, бул дәрьяның сууы қурып, халық суудан тарығады“² дейди.

¹ 1957-жылғы экспедиция материаллары, А. Пахратдиновтың қолжазбасы, 5-бет.

² 1956 жылғы экспедиция материаллары, Х. Есбергеновтың қолжазбасы, 38-бет.

Бул мағлыұматлардын барлығында да Жийеннің Жаңадарьяда отырғанлығы, сол жерден халық пенен посқанлығы, „Посқан ел“ шығармасын усы жағдайға байланысы шығарғанлығы дәлилленеди.

Биз жоқарыда „Посқан ел“ диң қайсы тарийхый ўақыялар тийкарында дөретилген шығарма екенлигин анықладық. Бул нәрсе Жийеннің кашан туўылғанын, қай жерде жайлағанын ҳәм турмысын анықлаўымызға биринши гезеттеги керекли материаллардан болып табылады.

Жийеннің „Посқан ел“ толғаўында 1760—1762 жыллар ағы карақалпақлардың басынан кешкен ўақыялары, олардың арка Хорезмге қарай массалық түрде көшиўи сөз етиледи.

Жийен жыраў сол посыўшы халықтың ишинде болып, халық пенен бирге ауыр азапты бул-да басынан кеширген. Халық турмысын, олардың ауыр аўқаларын сүүретлей стырып, шайыр өзи туўралы да көп мағлыұматлар береди. Халықтың жол азабынан, ашлықтан өлгенин баянлай келе, шайырдың буган жаны ашыйтуғыны ашық түрде баянланады:

„Мине бүгүн, жигитлер,
Төртинши күн болып тур.
Түркстаннан шыққалы,
Өлди бир жүз қырк алам.
Буларды көрип мен сорян,
Күймейин негип отларға.
Ал, жигитлер, мен сорлы:
Посқан елдиң ишинде
Кобызымды қолға алып,
Қайғылы нама шаламан...“¹

Бул қатарлар бизин жоқарыдағы айтқанымыздай, шайыр сол посқан халықтың ишинде болғанлығын ҳәм барлық жағдайды өз көзи менен көргенлигин тастыйықлайды. Бул ўақта Жийен жыраў отыз жас шамасындағы жигит болған. Шайырдың жасы поэмада анық түрде көрсетилмесе де, поэманың мазмунына ҳәм шайырдың бул ўақыя ҳақкындағы ис-хәрекетине қарағанда бизин көз алдымызда сол жигит ағасы болып елеслейди. Бул пикир Жийеннің өмирбаяны туўралы мағлыұ-

¹ „Посқан ел“ (қосықлар топламы), Нөкис, 1959-жыл 33-бет.

мат берүши әдебиятшыларымыздың мийнетлеринде де усылай көрсетиледи.

Егерде биз, „Посқан ел“ шығармасы 1760-62 жылдардағы уақыя тийкарында дөретилген деп есапласак, бул уақта Жийен отызалардын шамасындагы жигит болып көзге түссе, онда ол 1730-жыллар шамасында тууылған болады. Бул жерде шайырдың тууылған уақтың 1730 жылдың дәл өзи деп дәлиллемекши емесбиз, сол уақыттан 5—10 жыл соң я бурын деп шамалап көрсетемиз.

Газета - журнал хәм китапларда Жийен жыраудың өмири тууралы басылып жүрген макалаларда Жийеннің әкеси „Тагай“ деген ат пенен аталады, яғный „Жийен Тагай улы“ болып жазылып жүр. Бундай болып аталыу көп жыллардан берги әдебиятымыздағы қолланып жүрген атама болған себепли мениң өзим де Жийен тууралы мақалаларымда „Жийен Тагай улы“ деп қолландым.

Жийен жыраудың әкесин „Тагай“ деп атау ең дәлеп Н. Дәукараевтың „Революцияға дейинги қарақалпақ әдебият тарийхының очеркleri“ атлы мийнеттен (қолжазбасынан) басланады. Бул жумыста автор „Тагай“ деген атлы қандай материаларға сүйенип жазғанын көрсетпейди. Мине усынанн баслап Жийеннің өмири бойынша жазылып жүрген макалалардың бәринде де „Жийен жырау Тагай“ улы болып қолланылып киятыр.

Бирақта Жийен жыраудың өмирине тийисли экспедиция материалларында ҳеш бир информатор Жийеннің әкесин „Тагай“ деп айтпайды. Керисинше, Жийеннің әкесин баска ат пенен атайды. Ҳәттеки, Жийен жыраудың әуладларында да „Тагай“ деген кисиниң болмағанылығы тууралы мағлыұматлар береди. Соның ушын илимий экспедиция дәүринде жыйналған мағлыұматларды есапка алып, Жийен жыраудың әкесиниң аты қайтадан каралыұды талап етеди.

Жийеннің әулады Мәмбетназаров Құлайназар (бул кисиден бурын ҳеш қандай мағлыұмат жазып алынбаған) өзиниң бабалары хәм олардың үрим-путақлары тууралы мынадай мағлыұмат береди:

„Қарақалпақлар аты журты Түркстанды (бул түсиникке Сырдарьяды тармақлары Қууандарьяди менен Жаңадарьяди бойында отырған қарақалпақлар да киреди. А. К.) таслап көшпестен бурын мүйтен урыуының абыз

тигресинен Аманлық деген киши болған. Сол Аманлық бизиң түпки бабамыз болады. Ол кишиден ар жағын билмеймен, ал Аманлықтың әуладлары тууралы әкемен еситиўим бойышша Аманлықтың, Алыбай, Толюбай, Айбас, Ораз, Жийен, Сарыбай деген алты баласы болған. Қарқалпақтың атақлы шайыры Жийен жырау Аманлықтың бесинши баласы.

Қарақалпақлар Туркстанды таслап көшпекши болғанда Аманлықтың алты баласы қаяққа қарай көшпү кереклиги тууралы ойласыпты. Сонда олардың биреулерин Арал теңизиниң жағасына, яғный Әмударьяның теңизге қуяр жерине қарай көшейик, балықшабақ жеп күнелтермиз десе, екинши биреулерин: не болса да дийқаншылық етип күн көретуғын, дийқаншылыққа қолайлы Бухар жаққа көшейик деседи. Нәтийжеде бул ағайинли алтауы келиспей еки бөлинип, бир бөлими теңиз жағалауына қарай көшеди. Бухара жаққа кеткенлердин ишинде Аманлықтың — Алыбай, Толюбай, Сарыбай деген үш баласы болады. Ал Арал теңизиниң жағалауына көшкен қарақалпақлардың ишинде Аманлықтын Айбас, Ораз хәм Жийен деген үш баласы бирге көшеди.

Теңиз жағалауына көшкен қарақалпақлар жол азабын көп көреди. Жол бойы көп адамлар ашылықтан қырылып қалады. Жийен жырау усы қыйыншылықта халық пенен бирге болып, барлық жол азабын өз көзи менен көреди... Көп қыйыншылықлардан кейин қарақалпақлар теңиз жағалауындағы „Сай жол“ деген жерге келип қулайды. Мине усы жер бизиң бабамыздың ең дәслепки қонысы¹ дейди.

Информатордын бул сөзине қарағанда, Жийен жыраудың әкеси Тағай емес, ал Аманлық деген киши болып шығады. Өйткени Құдайназар өзиниң бабалары тууралы, оннан таралған әуладларды қалдырмай айтады. Қарақалпақларда, сондай-ақ басқа халықларда ҳәр бир адам өзиниң жетп атасын, ямаса 4—5 атасынын атын мүдирместен айтып бере алады. Сонлықтан биз Құдайназардың мағлұматларына таңданбаймыз да; оған то-

¹ 1960-жылғы Мойнак, Тахтакөпир районларынан жыйналған экспедиция материаллары, И. Нағметуллаевтың қолжазбасы, 50-бет. С. Абдуллаевтың қолжазбасы. 18-бет. ҚК филиалының библиоте-касы инв. № 35588 хәм 37342

лық исениуге болады. Қудайназардың жоқарыдағы мағлыұматы Жийен жыраудың өмирин анықлауда ғана әхмийегли болып қалмастан, қарақалпақ халқының тарихын үйреніуде де күтә әхмийетли.

Бизин қолымызда топланған материаллардын ишинде Жийен жыраудың шығысы тууралы да мағлыұматлар бар. Ол мағлыұматларға карағанда, Жийен қарақалпақтың мүйтен урыуының абыз тийресинен болып есапланады. Бул мағлыұмат жоқарыдағы Қудайназар Мәмбетназаровтын гүррининен де белгили. Сондай-ақ сонғы жыллары жазып алынған шайырдың бир қосығында мынадай қатарларды окыймыз:

...Мүйтенлердин мөканы,
Қара теңиз қайнауы,
Тариз деген жер екен.
Арық мерген аулазы,
Майлы деген ер екен.
Тамағына гөш жеген,
Кийми ашпан тері екен.
Гоғай көлди жайлаған,
Ал аулаған ел екен.
Мағанасы—мөйши жүн,
Мүйтен деген сол екен*1

Қосықтың кейни көп болған. Онда мүйтен урыуының сонғы уақыттағы турмыслары сүүретленетуғын қатарлар информатордың ядынан шыккан. Бул қосығында Жийен жырау халық аузында айтылып жүрген аңыз әнгимелерге сүйенип, өзиниң мүйтен урыуынан шыкканлығын билдиреди.

Өтеш шайыр да өзинин „Бердаққа жууап“ деген шығармасында өз шығысын Жийен жырауға байланыстырады:

„Атым Өтеш, бабам аты Жийенди,
Халыққа сөзи үлги боған емесе?..“2

Қ. Бердимуратов „Алшынбай улы Өтеш“ деген мақаласында Есбамбет ғаррының (бул киши Өтеш шайырдың Нурымбет деген ағасының баласы 1948-жылы 84

¹ Киес жыраудан автордың жазып алған қолжазбасы, 6 бет. ҚК филиалдың қолжазба фонды.

² Өтеш шайыр, Қосықлар топلامы, ҚКМБ, Нөкис-1948, 44-бет.

жасында оннан Өтеш жөнінде мағлыұмат алынған, бірақта жазып алынған қолжазба сақланбаған) айтыуына тийкарланып, „Өтеш шайыр атаклы Жийен жыраудың ақлықтарынан“³ деп көрсетеді. Бул мағлыұматты Жийен жыраудың қазіргі әуладлары да тастыйықлайды. Сондай-ақ тарих илимлериниң кандидаты С. Камалов бирқатар мағлыұматларды есапка алып, бул да Өтештиң карақалпақтың белгили шайыры Жийен жыраудың шаулығы екенлигин жазады. Демек, Жийен жырау Өтештиң бабалары болып есапланатуғынлықтан Жийенниң шығысы мүйтен.

Гейнара жолдаслар ауызша түрде профессор Е. Исмаиловтың „Ақындар“ деген монографиялық мийнетиндеги „Қырық қыз“ дәстанын кимлердиң шығарып, кимлердиң таратқаны туұралы Қурбанбай жыраудың берген мағлыұматына сүйенип, „қазақтың да белгили батырлар дәстанын ең әуели Жийен, Шалғез, Сыпыра жырау сыяқлы жыраулар шығарып таратса керек“⁴ деген мағлыұматындағы Жийенниң атының аталыуына қарап, Жийен қазақлардың жырауы деген пикир айтып жүр. Бул пикир қеш қандай тийкарсыз болып есапланады. Өйткени, Е. Исмаиловтың жоқарыдағы сөзинде „қазақта Жийен жыраудың болғанлығы туұрадан туұры айтылмастан, батырлық дәстанларды Жийен хәм тағы басқа сыяқлы жыраулар таратқанлығы айтылады. Оның үстине биздеги Жийен жырау болса, шығысы жағынан да, шығармаларының карақалпақлар арасына қеш қандай өзгериссиз жетиуін жағынан да карақалпақ халқының бизге аты мәлим бириини шайыры. Буны Жийенниң шығысы туұралы жоқарыда көрсеткен мағлыұматларымыздың өзи-ақ дәлиллейди. Ал қазақлардағы Жийен болса (егер олардағы Жийенниң аты халық арасында айтылса) ол карақалпақ қазақ халқына аңыз түринде таралған Соппаслы сыпыра жырау сыяқлы биреу болыуы итмал.

Жийен жыраудың ата-анасы хәм өзиниң басынан кеширген турмысы, тиришилиги жөнинде мағлыұматлар оның өз творчестволарынан да белгили болады. Мәселен, „Посқан ел“ шығармасында ол өзиниң ата-анасы,

³ „Қызыл Қарақалпақстан“ газетасы, 1948 жыл, 5-октябрь, № 197.

⁴ Е. Исмаилов, „Ақындар“, Алматы, 1958, 44-бет.

олардың балаларына болған ғамхорлығы көрсетиле келип, бул ғамхорлықтын жарлылық тұрмыс пенен ауыр ези-лиудің салдарынан иске аспағанлығы ашық түрде сүү-ретленеди. Соның менен қатар ата-анасының ауыр тур-мысын, оның үйинің де, тамағының да, киімінің де, малы-дүньясының да жоқ екенлігін айтады:

„Шайкалып егнн өгерге,
Сенде бир жер болмады,
Жазында қатық пішерге,
Сенде сауын болмады.
Адыс жолға мшерге,
Сенде көлік болмады,
Көсилни еркин жатарга,
Сенде ақ үй болмады.
Емин-еркин ишерге,
Сенде тамақ болмады.
Жайнап бир күн киберге,
Сенде киім болмады.
Жыл он еки ай жүргенде,
Қабын дәнге толматы.“¹

Бул жағдайлар бизге Жийеннің ата-анасының көр-ген турмысын көзге айқын елеслетеди.

Жийен жырау жас уақытларынан баслап-ақ хәр қыйлы ауыр турмысларды басынан кеширди. Ата-ана-сына қол-қабыс тийгизиу үшін байлардың ылағын, қойын, малын бағып, өлмес ауқат кеширеди.

Бул жағдайды шайырдың „Ылағым“, „Бер түйемди“ атлы шығармаларынан көреміз. „Бер түйемди“ деген қосығында ол:

„Харамнан жыйтан жоқ едим,
Қадал еди тапқаным,
Кисн қақысып жеместен,
Бирсүге зорлық етпестен,
Қойларды бағып алғаным,
Бұны да сен көп көрип,
Тартып алдып қолымнан,
Қай, бай аға, бай аға,
Не жазығым бар еди?
Таяқ урдың етпме,
Сепкил салдың бетпме,
Қойыңды бактым мен сеннің,
Бир жамаңлық еттим бе?“

¹ Жийен Тағай улы „Посқан ел“ КҚМБ, Нөкис – 1959-жыл, 35-бет.

Жалгыз котыр ылақты,
Бий орып жок еттим бе?¹ – дейди.

Бул косык катарларынан Жийеннің бала уақытларынан бастап, хәттеки турмыстың ашшы-душшысын сезетуғын жигит уақытларына дейин байлардың шопаны болғанлығы көринеди. Усындай хызметинин аркасында алған жалгыз түйесин де байлардың зорлық етип тартып алғанлығын жазады.

Жийен жырау өмиринин ақырғы жылларына дейин де қарны қалқып жарыған емес. Онын қайсы шығармасын алып қарасаң да, сондай-ақ Жийен тууралы мағлыұмат беріуши ғаррылардын қайсысының гүрринине қарасаң да Жийеннин күтә жарлы турмыста жасағанын көремиз.

Мәселен, шайырдың „Хош болың, дослар“ шығармасын алып қарайық. Онда шайыр өз өмири ҳаққында мынадай деп баянлайды:

... Қойлар бағыл жасымнан,
Шарға болған бойларым,
Келгеней хеш бир талабым,
Қайғыдан болды тойларым...
Өмирим өтти қорлықта,
Гөпе түспей ийнимнен,
Жаслайымнан жетим боп,
Айырылдым аға—инимнен,
Дрмап менен қысылып,
Кетер болдым елимнен²

Бул шығармасында шайырдың өмири бәрха аш-жаланашлықта, хорлықта өткени, жаслайынап аға-анасынан жетим қалғанлығы және де тууысқанларынан да айрылғанлығы көрinedи.

Жийеннің өмир баяны тууралы мағлыұмат беріуши гейбир ғаррылардың сөзинне қарағанда „Жийеннен бала да қалмаған“ —деп көрсетиледи. Бул тууралы шайырдың жаңадан жазып алынған бир қосығында:

... Менин атым Жийенди,
Ул бермеген ийемди,
Қыз бермеген кийемди,

¹ Жийен Тағай улы „Посқан ел“ ҚКМБ, Мөкис—1959-жыл, 19-бет.

² Сол китанта, 22--23 бетлер.

Алғанымды жамап деп,
Мүнгенімди шабап деп,
Тауып жүрмен жастағы,
Бесик тепкеп кийемди”¹.

деп көрсетеді.

Ал гейпара мағлыұматлар бойынша Жийеннің ақ-лық-шаулықтарының болғанлығы тууралы айтылады. Мысалы, информатор Уббиниязов Пазылбек (жасы 80 де, урууы мүйтен, Тахтакөпүр району, Ленин совхозында турады) „Жийен жыраудың Есимбет, Қосымбет деген шаулықтары бар едн. Ол кесилер өлип кетти. Олардан балалардың барын, жоғын билмеймен.“² деп мағлыұмат берсе, ал, Қудайназар (Жийен жыраудың әулады) Жийен жыраудан бала қалғанлығын, оның әуладларының көп болғанлығын айтады. Сонылықтан „Жийеннің баласы болмаған“ деген мағлыұмат шынлыққа келмейди. Себеби, шайырдың өзіннің қосықларына қарағанда да оның баласының болғанлығы көринедн. Ал Жийен жырау перзентсиз болған деген мағлыұматтың мәніси мынадай: Шайыр жас жигит жылларында бір балалы болған, бирақта сол бала жаслай қайтыс болған. Усы баладан кейин Жийен жырау тәуір-ақ жасқа барғанша перзентсиз болып жүрген. Мине усы перзентсизлігине кыйналып ол жоқарыдағы „Мениң атым Жийенди, ул бермеген ийемди...“ деген қосығын аузынан тасламап толған-лып жүрген. Шайырдың былай толғанып жүриуннің себеби информаторлар „Жийенен жырау биринши баласынын ұақытында балапың кәдирин билмей бесик теуип-тимини, сол себебли қудай оған қайтып перзент бермептимини“ деп дәлиллемекши болады. Шынында шайыр көп жылларға дейин баласыз болып жүрген. Бирақта ол өмириннің сонғы жылларына таман бір балалы болған, оның аты Жамғыршы. Усы Жамғыршыдан Алшынбай, Айымбай, Қурымбай деген үш бала болған. Алшынбай қарақалпақ халқының классык шайыры Өтештин әкеси. Жамғыршының екінши баласы Айымбайдан әулад көп. Бизге гүрриң берген Қудайназар Айымбайдың шаулығы. Ал Жамғыршының үшінши баласы Қурым-

¹ Информатор Бегжанов Өтемистин гүррици, жасы 60 та. Мойнак району, Порлытау рыбзаводында турады. Материал—С. Абдуллаевтың қолжазбасынан.

² 1957-жылғы комплексли экспедиция материаллары, 8 9 бет.

байдан аулад калмайды. Хәзирги Карақалпақстан АССР ының Жоғарғы суды Есемурат Өтәмбөстөв та Жийен жыраўдын әуладларынан болып есапланады.

Жийенге шайырлықтың пайда болыуы турмыстың ауыр-манлығынан келип шыққан. „Хош болып, дослар“ толғауында шайыр өзиниң хәм халқының кыйын турмысын айта келип „усы дәрттиң себеби, қайнады қайғы тилимнен“ деп көрсетеди.

Жиен өз дәуириниң атақлы шайыры болыуы менен бирге өзиниң өткир сөзине ылайық мийнеткеш халықтың жүрегине жағымлы тийетуғын, душманларды ашыулы ҳауазы менен қайраитуғын жырауы да болған. Соныктан оны жырау деп те атайды. Бул тууралы биз соңғы бөлимшеде әдеуир тоқтаймыз. Шайырдың жыраушылық кәсиби қалай пайда болғанлығы, оның ұстазы, бул кәсипти қалай үйренгенлиги тууралы хәзирше мағлұматлар жоқ.

Жийен жырау жарлы халық массасының шайыры хәм жирниңсы болды. Ол халықтың тилегине жууап берерликтей дәстанларды айтып таратыу менен қатар, өзиниң творчестволық исине ылайық сол дәуирдиң ең әҳмийетли мәселелерин жуумакластырып шығармалар дәретип, оны халыққа жеткерип отырды.

Жийенниң өмири бойынша соңғы жыллары жыйналған материаллардың ишинде мынадай қосық қатарлары бар:

„Устадан уста сайладым,
Тау тайлақтың терисин,
Қапшығына қапладым.
Өр текениң мүйизин,
Тийегине қондырдым,
Қуу ағартан сен муңлы,
Адамзаттан мен муңлы,
Айтысайық қобызым!“.

Бул қосықты айтып берген информатор Бегжановтың (бул киши Мойнақ районы, Қазақ дәрья ауылында турады, уруы—мүйтен) сөзинне қарағанда, Жийен жырау бир нәрсе ҳаққында қосық шығарар алдында, усы жоқарыдағы қосықты айтып болып, оннан кейин бир уақыя

¹ Абдуллаев Сәрсенбайдың қолжазбасы, 31-бет, ҚК филиалдың библиотека фонды, инв. № 37451.

тууралы толгал жиберетугын болган. Бул да шайыр-дын өзине тән қосық шығарыудағы усылы болса керек.

Жийен өз өмириниң көпшилигин қарақалпақлар Хорезмге көшип келгеннен кейинги жайлаған жерлери Арал теңизиниң бойларында, Көк өзектин теңизге қуя-туғын жерлеринде өткерген. Шайырдың шығармалары-нан мәлим болыуына қарағанда, оның көбирек мәкан еткен орындары Тербенбес, Көк өзек бойлары, Мунай-пас, Терис төбе („Терис түбек“) усаған белгилі жер-лер болған. Бул орындар қарақалпақлардың Сырдарья, Жанадарья тәрептен посып келгеннен кейинги бирінши қоныслары есапланады. Бул уақлары сол жерлерди жайлаған қарақалпақлардың кәсиби балықшылық бол-ған. Жийен де сол көпшиликтиң бири болып, балық-шылық етип күн кеширген.

Тарийхий мағлыұматлар бойынша бул дәуірлерде қарақалпақлар еле Хийуа ханлығына бағынбай тұрған уақыт еди. Тек Мухаммед Әмиин Инақтың (1770 - 1790) басқарып тұрған жылларында ғана Айдостың басшы-лығында, оның урыуы қолдаулылар, Хийуа пухрашы-лығын қабыл етеди. Инақ Айдосқа Көк өзек (бул дәуір-де Көк өзек дарья болған. Ол хәзирги Тахтакөпир районының „Тахтакөпир“ совхозының „Қызыл Өзбек-стан“ бөлиминин ишинен өтил, арман теңизге куйған) хәм оның қуяр жерлериндеги Арал бойларын жайлауға рухсат етеди. Усыдан кейин Мухаммед Әмиин барлық Қоңырат урыуын басқарып туратуғын етип, бий атағын береді¹. Айдос бий бағынбай отырған қарақалпақлар-ды Хийуа ханлығының жаулап алыуына жәрдем береді. Мине, усы Айдостың бий атағын алып, улыуа Қоңы-рат урыуына басшылық еткен жыллары Жийен жырау да оның қарауындағы жерлерде жасаған. Бул жыллар Жийенниң қартайған уақытларына туура келеди.

Жийенниң өмир-баяны хәкқинда жыйналған мате-риаллардың ишинде шайырдың Айдос бий менен қат-насы тууралы мағлыұматлар ушырасады. Мәселен, 1957-жылы Тахтакөпир хәм Чымбай районларына шөлкем-лестирилген комплекси экспедиция уақытында Рейип-назар ғарры (жасы 65 те, урыуы мүйтен, хәзир Кеңес

¹ Материалы по истории каракалпаков, Москва, 1935 г. стр. 128.

совхозы, Қуралпа бөлімінде тұрады.) Бұл қаққында төмендегілерді айтады;

„. . Қарақалпақтар Көк өзек бойына қонысланып жайласқаннан кейін Хийуа ханы Айдосқа бий атағын береді. Бұл заманда Айдас жас жигит екен. Бір күні Айдас бий Жийен жырауды үйіне шақыртады. Бірақ Жийен оның шақырығына бармай қалады. Бұған ашыуланған бий Жийеннің мантайына піткен жалғыз түбіесін қуудырып алады. Бұнан соң Жийен түбіесін алып қайту үшін Айдостың үйіне кетеді. Айдостың үйінен жанынан ағып тұрған Көк өзектен өте алмай, өзенктің бойында тұрып:

Менің атым Жийенді...
Айдос бий деген сен болсаң,
Шығарып беріп түйемді,
Ел ишінде айтаман,
Қыз келиншек балаға,
Шақырған жерге бара алмайман,
Мылтық қақ деген кеселім бар деп

жырлаған екен¹.

Жоқарыдағы мағлұматқа қарағанда Жийен жырау қартайған жылдары Айдостың қарауына тийісін жерлерде жасағанлығы, Жийен бұл заманда қартайғанлықтан тойларға бара алмайтуғынлығы, кеселге шатылғанлығы көрінеді.

Жийен жыраудың бұнан соңғы жылдардағы өмірбаяны тууралы да мағлұматтар бар. Шайырдың қашан қам қай жерде өлгені жөнінде халық аузындағы аңыз сөзлерге қарағанда, „Жийен жырау Жанадәрьядан Хорезмге көшіп келген соң бұл жерде көп турмастан еліне қайтып кетіпті-мис, тағы бір гүрріңдерде, „Бухарға кетіпті-мис, Бухара әмірі оны дарға асып өлтіріпті-мис“ деген де сөздер бар. Усы сөздерде қам шайырдың „Хош болың, дослар“ шығармасына тийкарланып, гейпара әдебиетшілер өз мақалаларында „Жийен Хорезмге келген соң, бұл жерден бахыт таба алмай, Хиуа ханының зулымдық торына дуушар болып, Турк-

¹ 1957-жылы экспедиция материаллары, Мақсетовтың қам Қарикөптің қолжазбалары.

станға кайтып кетелди¹” деп көрсетеди. Бул жолдаслардың жоқарыда айтқанына сүйенип, мен де Жийеннин топламының алдына жазган кирис сөзимде бул пикирдин гәрепдары болған едим. Бирақ соңғы уақтағы жыйналған материаллар менен шайырдың „Хош болың дослар“ шығармасының мазмунына анықлап нәзер аударғанда, әдепки пикирдин надурис екенлиги келип шығады.

Шайырдың „Хош болың, дослар“ шығармасына қарап, Жийенди Хорезмге келип болып, Түркстанға кайтып кетипти деп, ямаса Түркстанның (Жаңадәрья бойынан) Хорезмге қарай шығарла жазған деп көрсетіу, сол қосықтың мазмунына да қосық қатарларына да қайшы келеди. Ҳақиқатында, қосықта Жийен Түркстаннан кетип барағырып жазғанына усайтуғын орындар да, сонлай-ақ Хорезмге келип болып, Түркстанға қайтып баратырғанды усайтуғын орындар да ұшырайды. Өз халқы менен хошласып шайыр сол шығармасында былай деп толғайды:

„Қайсы елге барарман,
Қаяқтап жай табарман,
Өккен жерин сен қалдың,
Қайғыла жүрип қарауытын,
Көп ойлаған ойларым,
Ақ таяқ алып қолыма,
Жасымнан баққан қойларым,
Бул жерлерден кеткен сен,
Қалай болар қаларым...“.

Демек, бул жерде қосық шайырдың тууылған жерине байланысды айтылып отыр. Қосықта буган қарсы келетуғын қатарларда бар. Қосықтың мазмунында шайырдың бир өзи душпанлардың кууғынына шыдамай, елин, тууған жерин таслап кетип баратырғанлығы да сөз етиледі.

Ал „Жийенди Бухара ханы дарға асып өлтирипти мис“ деген сыяқлы халықтың аңыз сөзлери шынылыққа келеме, ямаса келмей-ме ол ҳаққында пикир айтыу қыйын. Бирақта Жийен жырау „жоқарғы қарақалпақлар“дың арасында (Бухарадағы қарақалпақлардың ари-

¹ Бул туурали; Н. Дәуқараевтың „Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарихының очеркдери“ атлы мийнетиниң 133-бетин қараңыз.

сында) болғанлығы тууралы мағлыұматлар бар. Мәселен, 1958-жылы хэм 1959-жылы Карақалпақстан комплекси илим-изертлеу институты тәрәппнен „жоқарғы қарақалпақларға“ шөлкемлестирилген экспедиция уақытында ол жерлердеги айрым ғаррылар Жийеннин атын атайды. Оның белгили шайыр болғанлығы тууралы мағлыұматлар береді.¹ Бирақта олар шайырдың шығармаларын, өмирбаянын билемейди. Бул мағлыұматларға қарағанда Жийен жыраудың уақытында „жоқарғы қарақалпақлар“ менен „төменги қарақалпақлар“ ортасында қатнас болып, Жийен ол жақларға барып, қайтып жүрген.

1960-жылғы Тахтакөпир хэм Мойнак районларынан экспедиция дәуиринде жыналған материалларда Жийен жырау Жаңадәрья бойынан Хорезмге көшини келген соң тағы да ата журтына қайтып кетпейди. Бирақта шайыр бул жерге посып келген соң арадан бир кеше жыл өткеннен кейин турмыстан тарыгып, Бухара тәрәпке көшип кеткен тууысканларын излеп, сол жаққа барып қайтады. Бухарадағы ағайиндеринде бир жыл шамасында ғана болған. Буннан кейин хеш жаққа шықпаған².

Жийен жырауды Бухара ханы асып өлтирптимиз деген гүрриң де дурыс емес. Буган мынадай себеплер бар:

1959-жылы Жийеннин өмири хэм шығармаларына байланыслы Қияс жырау Қайратдиновтан жазып алынған материалларда Жийен жырауды Хийуа ханы дарға асып өлтиргени тууралы да мағлыұмат бериледи. Уақыя Қияс жыраудың мағлыұматы бойынша былай болған:

„Қарақалпақлар Көк өзек бойында отырған жыл тары Хийуа ханы оларды өзине бағындырып алыу мақсетинде хәр қыйлы хийле ислейди. Бул уақта қарақалпақтың Аманбай деген батыры Хийуа ханына қарсы гүрес алып барады. Бирақта Аманбайды Хийуа ханы алдаулық пенен қолға түсирип, дарға асып өлтиреді. Аманбайдың өлген

¹ Жийен Тағай улы, „Посқан ел“ (Шығармалары), Нөкис—1959-жыл, 22-бет.

² „Советская Карақалпакия“ № 7, 10-январь, 1960

³ С. Абдуллаевтың дала жазуы, 21-бет.

И. Нағметуллаевтың дала жазуы, 52-бет.

КК филиалдың библиотека фонды, № 37342 хэм № 3Е588.

хабарын еситкен Жийен жырау оның батырлығын тәриптеп қосық шығарады. Бұл қосық халыққа тарап ақырында Хиуа ханының қулағына шалынады. Хан Жийенди аяғына шақырып алып, оған өзінің халығын тәриплетіп қосық шығаруыды бұйырады. Бірақ Жийен жырау Хийуа ханды, оның ханлығын тәриптеудің, мақтаудың орнына оның зұлымлығын, мифримсизлігін айтып толғады. Сонымен хан Жийенди де дарға асып өлтіреді¹.

Жийен жыраудың өлімі тууралы усы Қияс жыраудың берген мағлыұматы дурыслыққа жақын. Бизин шамалауымыз бойынша Жийен жырау қарақалпақлар Хорезмге көшіп келген соң, олардың жарым жартысы Хийуа ханлығына бағынып, еде қоныс алған Хийуаға бағынбай жүрген жыллары өлген болуы итимал.

Сондай-ақ гейнара мағлыұматлар бойынша Жийен жырау Әмударьяның XVIII әсирдеги бир тармағы Көкдәрьяның Арал теңизге куятғын жеринде қартайып қайтыс болған. Ол „Қабақлы“ әулиенің (бул жер Арал теңизине жақы) арка тәрепиндеги „Қайып ерси“ деген мазаршылыққа жерленген деген де гәл бар. Бул қәзіргі Моһнак райониниң 10-ауылының қарауинда.

Бул еки мағлыұматтың қайсысын алып қарасак та Жийен жыраудың усы Хорезмде қайтыс болғанлығын дәлиллейди. Соның менен қатар Қияс жыраудың мағлыұматындағы Аманбай тууралы аңыздында жаны бар. Өйткені жокарыдағы көрсеткенимиздей-ақ Жийен жыраудың Айдос бий хәм Хийуа ханы менен болған қатнасы бизин шамалауымызға тийкар бола алады.

Қарақалпақ халқының классик шайыры Өгеш Алшынбай улы өзиниң „Өтти дүньядан“ деген қосығында Жийен жыраудың атаклы шайыр хәм жырау болғанлығын мақтаныш етиу менен қатар оның неше жаста қайтыс болғанлығын да жазады:

„Қияметлик сауда болып басында,
Қауим-қарындасы турып тусында,
Өлди Жийен елиу де төрт жасында,
Әрман менен бабам өтти дүньядан“

¹ Қияс жыраудан жазып алынған қолжазба, 2—3 бетлер, қолжазба автордың өзінде.

Жуу мақлап айтқанда, Жийеннің өмирі бойынша хәзирге дейін жыйналған материаллар усылардан ғана ибарат. Колдағы бар мағлыұматлар тийкарында шайырдың өмирбаянын аныклауға хәрекет еттик. Усы тийкары бар мағлыұматлар бойынша Жийен жырау Жанадәрья бойында жарлы семьяда 1730-жыллар шамасында тууылып, 1784-жыллар шамасында хайтыс болған, Күтә ауыр турмысты басынан кеширген, хәр кыйлы жаугершиликти, үстем класслардын езиуин көрген, куудалауларға ушыраған. Сонда да үстем топарлардан тилин тартпаған шайыр.

III—бап

ШАЙЫРДЫҢ ДӨРӨТПЕЛЕРИ

Жийен жырау өзи өмир сүргөн XVIII асирдеги тарихий уақытлар тийкарында бир канша шығармалар дөрөттү. Онын дөрөткөн шығармаларынан бизге тек санаулылары гана жетип отыр. Бир катар шығармалары дәуирдин өтүү менен умыт болып кеткен.

Жийеннен бизге мыйрас болып калган шығармалар халыктык идеялар менен суугарылган.

Жумуштын киришүү бөлиминде көрсөткенимиздей-ак, Жийеннин биришин рег баспа бетинде жарияланган қосықлар топламына онын „Әй жигитлер, жигитлер“, „Бер түйемди“, „Хош болың, дослар“ деген үш қосығы менен „Посқан ел“ толғауы киргизилген. Шайырдың булардан баска да еле басылып шықпаган шығармалары бар. Бундай шығармалар катарына онын „Ылағым“ қосығын көрсөтиуге болады. Бул қосық, буннан бұрынғы ескерткеніміздей, шайырдың топламына кирмей қалды. Топламды баспаға жиберер уақытында бул қосық тууралы әдебиетчиларымыз арасында еки түрли пикир болды. Олардан гейпара жолдылар „Ылағым“ қосығын Күнхожаға өткермекши болды. Ал екіншилери қосықтың қурылысына, тилине, стилине карап, сондай-ак „Ылағым“ қосығы бұрынғы изертлеулерде Жийеннің авторлығында сөз стилии жүргенлигине хәм Каракалпакстан филиалының библиотека фондында қосық Жийеннің авторлығы менен сақланыуына карап бул қосық Жийендики деп көрсетилди. Усындай тартысды пикирлер нәтижесинде қосық топламға киргизилмей қалған еди. Биз „Ылағым“ қосығы тууралы соңғы пикирди

қуәттаймыз хәм жұмысымызда бул қосыққа да таллау ислеиміз.

Жиенниң „Айырша“, „Қайтпасам болмас“ деген қосықлары Уағандарлық ұрысқа дейинги жыллары-ақ жазылып алынған. Бул қосықлар библиотекада урыстан соңғы жылларға шекем сақланы келген. Бирақта соңғы жыллары ол қосықлар жоқ болып кеткен. Бул қосықларды айтып беретугын адамлар да хәзирге дейин табылмады, сонлықтан бул еки қосық тууралы хәш нәрсе айта алмаймыз.

Жиен жыраудың булардан басқа шығармалары топلامы баспаға таярланып кеткеннен кейин табылды. Ондай қосықлардың қатарына „Алды, артым бийик жар екен“, „Мүйтепелердин мәканы“, „Хан қасында төрелер“, „Ха ханымыз, ханымыз“, „Жүрегимде көп дағым“, „Көргенде болар кеулим хош“ деп басланатуғын қосықлағы хәм „Уллы тау“¹ деген көлемли толғауы киди.

Шайырдың бул шығармалары 1959-жылдың октябрь айында қарақалпақ халық жырауы Қияс Кабиратдиновтан жазып алынды. Бул қосықлардың Жиен жыраудың шығармасы екенлиги тууралы Қияс жырау бираз мағлұматлар айтып берди.

Қияс жырау Жиенниң жоқарыдағы шығармаларын 1932-жылы Қараөзек районының Науыр деген жеринде турышы Исмамыт Зияу улының қысса китапларынан көширип алған. Исмамыттың ескише сауаты болған. Ол киси хәр кыйлы қысса китаплар менен бирге өткен қарақалпақ шайырларының қосықларын қағазға түсирип, көпшиликке оқып берип жүрген.

Жиенниң булардан басқа толық емес характердеги қосықлары да бар.

Соллай етип, Жиенниң хәзирге дейин бизниң қолымызға жеткен шығармалары усы жоқарыда ятап көрсеткенимизден ибарат. Бул шығармалар шайырдың өзи жасап турған заманының хәқыйқат сәулеси, сол дәуирдин айнасы. Мине усы шығармалар Жиенниң идеясын, оның көзқарасын толық ашып бере алады.

¹ „Уллы тау“ толғауының темасын шығарманың мазмұнына қарай өзиниз қойып отырымыз. Қосықты жаздырған информатор ол шығарманың темасы менен жұмысы болмай, тек шығарманы ғана жаздырды.

Жийен шығармаларының тематикасына, мазмұнына караганда, оның XVIII ғасырдың екінші жартысындағы конкрет социал-тарихий уақыялар менен байланысты екенлігін, бул дәуірдің тийкаргы мәселелерін өз бойына сиңиргенін, алдағы идеялардан азықланғанлығын көрүү кыйын емес.

Марксизм-ленинизм классиклери ҳақыйқат искусство менен әдебияттың объекти турмыс болуы керек, ол реал уақыялардан азықланыуы керек деген идеяны биринши хәм тийкаргы шәрт сыпатында хәммә уақытта рауажландырып келди. Уллы рус революционер—демократ критиги Н. Г. Чернышевский де әдебият хәм искусствонун объекти және предмети турмыс болуы кереклігін илимий тәрептен сыпатлап, искусство хәм әдебияттын жәмийеттеги ролін жокары баҳалады, оны „турмыстың сабақлығы“ деп атады. Хақыйқат искусство менен әдебият туураты марксизм-ленинизм классиклери хәм уллы рус революционер—демократ критиклериниң пикирлерин Жийен творчествосына колдонсак, онда шайырдың нағыз реалист болғанлығын да көреміз. Буны шайырдың творчествосын таллауда ашық түрде көрүүге болады.

Жийеннин бизге жеткен барлық шығармаларының көлесин үш мыңга жакын қосық қатарынан турады. Шайырдың илесген оның шығармаларының көпінги ямаса азлығы белгилемейди. Бул тууралы уллы рус революционер-демократ критиги В. Г. Белинский „Бизниң заманымыздың герофы“ атлы шығармасында былай жазады: „Биреулер көплеген драмалар жазуы мүмкин, бидақ олардың бириниң уақыясы екіншисиндеги уақыяға булжымай уқсай беретүгын болса, куры санның көпінги авторға атак әпермейди. Галант бола берсин, оған талас жоқ, бидақ сол таланттын қаншалық ғайраты бар—минне гәп усында!“¹

Жийенниң ҳәр бир қосығында хәм поэмасында шайыр өзін жасап турған заманның ең характерли жәмийетлик мәселелерин көтереди хәм шығармалары терең социаллық мазмұнға ийе. Оның улыўма шығармаларындағы тийкаргы тема—ел,—халық қарақалпақ хал-

¹ В. Г. Белинский, таптамалы шығармалары, екінши китап, қазақша баспасынан, Алматы, 1950 жыл, 8--бет.

қының басынан өтіп атырған сол дәуірдегі айырмалық турмысы, теңсізлік, халықтың бұлгыншилк турмысы, олардың үстем классардан езилуі, үстем классларды ашкара етиу, оған қарсылық көрсетіу ұсаганлардын ибарат.

Жийен өз шығармаларында ҳәр ўақытта да езиліп отырған мийнеткеш халық массасы тәрәпинде турып, олар менен турмыстың ашшысын да, душшысын да тирге татып, солардын мунын муңлады, жырын жырлады. Олардын бахытлы турмысқа колы жетиуин ойлады. Шығат маларында езилген халыққа жигер—қууат берип, рухландырып отырды. Халыққа бул дәуірде болып турған теңсізлікті, заманның шынылығын көрсетип берди. Жарлы халықтың басындағы айырмалық, азаплы өмирдин себеби - әдилсиз ханлар менен басқыншы феодаллардың ҳәм булардын тәрәндары, тиреги болған байлар, бийлер молла—ийшанлар екенлигин ашық көрсетти. Шығармаларында олардың бет жүзине ка, амастан ашкара етти. Миье бул жағдайлар Жийенди реалист, патриот ҳәм халықтың азатлыққа шыыуын әрман етегуғын улы шайыры дәрежесине алып келди.

Жийеннің мийнеткеш халық массасының шайыры екенлигин оның шығармаларындағы көтерип шыққан баслы мәселелер заман шынылығы, мийнеткеш халыққа көз карас, үстем класс ўәкиллерин ашкаралау, ел—халық темасы, халкын сүйиу сыяклы идеялар аркалы ашып көрсетиледи. Бул идеяның барлығы да оның ҳәр бир шығармасында араласып келип отырады. С илықтан Жийеннің халықшыл, реалист шайыр екенлигин ашыуда ҳәр бир шығармасына айрым тоқталыуды керек етеди. Булай ислеу шайырдың көз карасын, оның кандай шайыр болғанлығын жан жақлы көрсетиу үшін да кејек.

Жийен жыраўдың бизге мәлим шығармаларын хронологиялық тәртипте изертлеу күтә қыйыншылық туудырады. Оның кансы шығармасын кашан шығарғанын кесип айтыуға да бола бермейди. Қай қосығы бурын шығарылып, қайсы қосығы соң шыққанлығын да айырыу қыйын. Оның гейпарә шығармалары қарақалпақлардың Жаналәрәя дәуириндеги шығармаларына жата тугын болса, ал гейпаралары қарақалпақлардың Хорезмге көшип келгеннен кейинги дәуирге байланыслы шығарған шығармалары деп шамалауға болады. Бул жағ-

дайды шайырдың ҳәр бир косығынын мазмунына, жер атларына, тарихий адамлардың атынын ушырасыуына қарай ғана белгилеуге болады. Сонылықтан Жийен творчествосына анализ жасағанда усы жағына да көбирек кеуил аударылады.

Жийеннің творчествосын еки дәуирге бөлип изертлеуге болады. Оның бириншиси шайырдың Жанадәрья бойында отырған жылларда жазған шығармалары. Буларға оның „Уллы тау“ поэмасы „Ылағым“, „Хош болың, дослар“, „Әй, жигитлер, жигитлер“ косығы менен „Жүрегимде көп дағым“ хәм „Көргенде бөләр кеудим хош“ деп басланатуғын косықларын киргизиуге болады.

Екиншисине, яғный Хорезмге келгеннен кейин жазған шығармалары, „Посқан ел“ поэмасын, „Бер түйемди“ деген қосығы хәм „Хан қасында төселер“, „Ҳа ханымыз, ханьмыз“ деп басланатуғын косықларын көрсетиу мүмкин. Шайырдың бул косықларын еки дәуир деп алған менен де мазмуны жағынан да косықлардың көркемлиги, коық курылысы, шайырдың көтерип отырған темасы жағынан да бир-бирине оғанда жақын. Жийен шығармаларын былайынша еки дәуирге бөлип изертлеудии тийкаргы себеби, бириншиден, оның шығарманын хронологиялық (набе-излилиқ) тәртибин сақлауды нәзерде тутыу болса, екиншиден, қа ақалпақ халқының Жанадәрья дәуири менен олардың Хийуа ханларына бағынуыға дейинги дәуирлердеги тарихий жағдайларын, шайырдың өсиу жолын көрсетиу болып есанланады.

Жиен творчествосынан „Посқан ел“ хәм „Уллы тау“ поэмасына айрым тоқтаймыз. Ал оның лирикалық косықларын дәуирге бөлип таллау жасаймыз.

* * *

Жокарыда көрсетип өткенимиздей, Жийеннің дәслепки дәуирде жазған шығармаларының қатарына „Ылағым“, „Әй жигитлер жигитлер“, „Хош болың, дослар“ хәм тағы басқа шығармалары жатады. Бул дәуирдеги шығармаларын та шайырдың көтерген ел баслы темасы қарақалпақ мийнеткешлеринин басынан өтпатырған аұырманлық турмысы, заман шынлығы, халықтың бүлгиншилиқ турмысларды басларынан кешириуи сыяқлы мәселелер болды.

Шайырдың бұл қосықтарында социаллық теңсізлік, үстем класс уәкиллерине оның жек көрушілік сезімі өткір түрде сөз етіледі. Жийен қосықтарында өзіннің басындағы ауырманлықты көрсету арқалы, ұлыұма қарақалпақ мийнеткеш массасының ауыр турмысын ашып береді.

Бұл шығармалардың ишінде социаллық хәм класслық теңсізліклер белгили дәрежеде орын алады.

Жийеннің Жаңадарья дәуірінде жазған шығармаларының бири „Ыл ғым“ қосығы биографиялық характерге ие. Қосық Жийеннің өз ағынан баянланады. Бұл қосықты жан жақлы анализлеу үшін оның қосық қатарларын толық келтирместен, қара сөз арқалы сюжетлік мазмұнын келтирейік: қосықты баянлаушы шайыр жас ойын баласы уақтың да мал-дәулетли, залым байдың ылақларын бағады. Талай азаптарлы көреді. Бири күни ылақларын кула дүзде бағып жүрип, өзіндей ылақ бағып жүрген балаларға бас қосып көшпек ойынын ойнап қалады. Ойынды баслағанда, усы қосықтың авторы Жийен болады. Балалар ойынға анық кирискен уақтында, далада жайылып жүрген ылақларға қасқыр шабады. Ылақларды дүркиретип кууып, дус келгенин жейди. Бири уақта балалар ойынды қойып, жан-жағына қараса, жайылып жүрген ылақлар жоқ болып шығады. Буннан кейин Жийен өзіннің бағыл жүрген ылақларын дала қоймай, тоғай қоймай қарайды. Қасында ерип жүрген көлек ийгениң де буған хеш қандай жәрдеми болмайды.

Бири уақлары қасқыр ылақларды ойға қамап, олардың шетинен бауызлап, жепатырғанын көреді. Жас бала қолына таяғын алып, қасқырдан елиу тоғыз ылағын зордан айырып алады, он ылағын қасқыр бауызлап кеткен болады. Буны көрген жас ойын баласы байға не жууап айтаман деп қатты қапа болады.

Байға не жууап айтарын билмей, сарсаңға түскен бала:

„Он ылақты қасқырға.
Жегизген сон бири күнде.
Қыйын болды ойласам,
Бул дүньяда жасарым ...
Ашылмаған маңлайым,
Үстем болып мынау ис,
Кетти әбден қолайым.
Әуре ушын жаратқан,
Әзелде бизди қудайым ...)—дейди.

Усы жокарыдагы қосық қатарлары менен қосық тамам болады.

Бул „Ылағым“ қосығы шайырдың өз өмиринен бир ғана эпизодын баянлап көрсеткен сей болып көзге түскен менен де, шайыр бунда тек ғана өз қара басының қыйыншылыққа түскени туұралы емес, ал жастан азап-ахыретке, ауыр мийнетке хәм де рухий жағынан хәр қыйлы қыйыншылықларға дуұшакер болып жүрген улыума жарлы халықгың балаларының турмысын сүүретлеп береди.

Қосыққа анықлап сер салып оқып қарағанда, қосықтағы айтылған сөзлер тек ғана ойын батасының айтылғаны емес, ал өмирдин хәр қыйлы қыйыншылығын басынан кеширген үлкен адамның сөзи сыяклы болып көринеди. Шайыр бул жерде жарлы балаларының жастан-ак үлкен адамлардай болып, өмирдин не түрли зәхәрни татып, бала ҫақтынан-ак олардың азап-ахыретке гиуиптар болатуғынын атап көрсеткен.

Жийеннің „Ылағым“ қосығы қарақалпақ жарлыларының басындағы ауыр турмыты көрсеткендин, сәулендириудин бир формасы сыпатында бизге белгиди. Шайырдың бул қосығында Жийен өзи жасап турған дәуирдеги зыман шынлығын, байларының мийримсиз екенлиги, олар үшін жалғыз мал да адам баласынан қадирли екенлигин, олардың әдилсизлигин, адам баласын, әсересе жарлы халықты аяусыз езетуғынын айқын сүүретлейди. Шайыр усы қосығында күнделикли халық турмысының бир эпизодын көрсету менен бирге бул дәуирдеги социаллық тенсизликтин де шегарасын ашады.

Жийеннің „Әй жигитлер, жигитлер“ атлы қосығында да байлардың кембағал халыққа ететуғын зорлығы, улыума тенсизлик мәселеси реал түрде сөз болады.

Қосық шайыр тәрәпинен халық массасына нәсият айтыу характеринде болып келеди:

Әй жигитлер, жигитлер,
Заманымыз тар екен,
Көмекейде турғанды
Айталмастай күн екен...
Айтажағым баларым,
Дийхан болсаң жер екен,
Көн шарытын көң болсын,
Бай улынан бир еки,
Айтар сөзин кем болсын.

Өйтпесе жигиттер,
Айтажакты айттырмай,
Бас куусырылып жақ болар...¹

Бул косык катарларынан-ақ бай менен жарлы арасында белгилі дәрежеде шегара бар екенлиги сезилип тур. Шайыр өзи жағап турған заманның әдісіне екенлигин, егерде жарлылар байларға қатты сөз айтса, ямаса олардың айтқанынан шықса, кәрегуғычы хорлық, азап екенлигин ашық түрде баянлайды. „Қапылған заманда көмекейде тұрғанды да айта алмайтуғынын“ билдиреді. Мийнеткеш халықтың үстем класслардан жан-жақлама ақырет көрнуі, олардың тамағының аяп, турмыстан қысылуының себеби, заманның жаңды халық ушып күтө тар екенлигіннен деп көрсетеді. Бул косықтың буынан соңғы катарлары мынадай:

Бир нәсият улаарым,
Көз көргешін айтайын,
Саратаңда сууықтан,
Сары ала сыйбардан,
Мүйизи қақ жарылды,
Сарытал болған буудайды,
Дәні астына төгілді,
Қара сууық қатты урды,
Буны улаарым биз көрдик...²

Шайырдың усы косык катарларына караганда, жай түрдеги тәбияттын күши сүүретленіп тұрғандай болып көзге түседі. Бирақта шайыр бул жерде тәбият құбылыстарын косықта қолтаныу аркалы жарлы халық масасының жаз күнлеринин өзиде қыстың ен қақаман боранлы күнлеринен жаман екенлигин оларды үстем класслар бәрқұлла езиіп отыратуғынын, заманның адам баласына тең емеслигин астарлы мәністе баянлап берген.

Шайырдың „Әй жигиттер, жигиттер“ косығы өзинин көлеми жағынан қысқа болған менен де, онда терең социаллық идея, сол дәуірдеги шындық турмыс картиналары айкын сүүретлені ен. Ж.Йеннің бул дәуірдеги „Алды артым бийик жәр екен“ деп басланатуғын қосығыда усы темаға жазған косықларының катарынан

¹ Жийен Тағай улы, „Посқан ел“, ҚКМБ, 1959 ж. 17—бет.

² Жийен жырау, „Посқан ел“, —Нәкіс—1959 жыл, 17—бет.

орын алады. Бұл қосымқта да шайыр социаллық теңсізлік идеясын көрсеткен.

Жийеннің Жаңадәрья дәуирінде жазған қосықларынан „Хош болың, дослар“ хәм „Көргенде болар кеулим хош“, „Жүрегимде көп дағым“ деп басланатуғын қосықларында да қарақалпақ жарлыларының ауыр турмыслары, эксплуататор классларға болған шайырдың хәм жарлылардың жеккөриушілік сезимлери баянланады. Сондай-ақ шайырдың өзиниң туғып-өскен жерин, халқын шын жүрегинен сүйиу сезимлери, өз халқының нағыз патриот перзенти екендиги де бұл қосықларда ашықтан ашық көзге түседи.

Шайырдың ел-халық темасы басым қосықларының өзінде де социаллық теңсізлік, класслық қарама-қарсылықлардың белгиси көрһинп оғырады. Бунын мысалын оның „Хош болың, дослар“ қосығынан толық ушыратамыз.

Бұл қосық:

„Қолымдағы қобызым,
Шалсам нама салады.
Қайғылы сеси шыққанда,
Қол-аяғым талады.
Күннен күнге кеулимде,
Несе дәртлер толады?..“

деп басланады. Қосықтың салған жерден былайынша баслануы, яғни шайырдың күтә қайғылы аухалда туруы, кеулине хәр қылы дәртлердің толуы, қайғылы сезимлер—барлығы да өз елинен, тууып-өскен жеринен айра түсип, басқа жаққа илажсыздан кетип баратырған, халқын шын жүрегинен сүйетуғын нағыз адамның сезими.

Өзиниң бираз мийнетлер етип кәмалға келтирген жерлеринен, елиниң сулыу көринислеринен илажсыз айрылған шайырға бұл жерлерди таслап кегіу аңсатқа түспейди. Қосықтың баслануында-ақ шайыр бұл тууралы өзиниң лирикалық сезимни көрсеткен.

Қосықтың буннан сонғы қатарларында шайырдың өз еди, тууған жерин, мийнеткеш халықты жан-тәни менен сүйетуғынлығы баянланады. Шайырдың бұл сезимлери былай сүүретленеди:

† Сол кітапта, 21 бет.

Тарыққанда ҳам берген,
Аилы сулыу кууларым,
Өшип-өскен мѳканым,
Бүгінги күн сен қалдың,
Жайлап өскен жерлерим,
Маңғайдан аққан терлерим,
Бийорын жерде сен қалдың...¹
„Асқар бийік тауларым,
Көле салған ауларым,
Көлден ушқан кууларым,
Тасып аққан сууларым,
Қурырма деп тамыры,
Душпанға сепкен ууларым,
Қайғыда жүріп қарауытып,
Көп ойлаған ойларым.
Ақ таяқ алып қолыма,
Жасымнан баққан қойларым,
Келіспей хеш бир талабым,
Қайғыдан болды тойларым,
Бул жерлерден кеткен соң,
Қалай болар халларым?“...²

Бул қосық қатарларында шайыр өзіннің тууып өскен жерінің қадірін, оның тарыққанда адамға хал-дәрман беретугын суулары менен хасыл жерлерін хәм усындай тууған жерден илажсыз кетіп баратырған сезимін көрсетеді. Ақырында, шайыр тууып өскен жері менен, елінде қалған халқы менен хошласады.

Шайыр өз елінен тууған жерінен айрылыуға кимлердің себепкер болғанын күтә жақсы түсінеді.

„Бұлбил ушты гүлдімен,
Ғазлар ушты көлімнен,
Қуты қашты жерімнің,
Қайсы бірін айтайын,
Күйік болып бул қалды“

дейді.

Бунда шайыр тууып-өскен жерінен айрылғанын, бул нәрсе шайырға үлкен дәрт салғанын, буның барлығы да хәр кыйлы жаугершілік пенен өз ишіндегі байлардың қысқысынан екенин баянлайды. Сонлықтан да:

„Әрман менен қысылып,
Кетер болдым елімнен...“

¹ Сонда, 13 бет.

² Сонда, 23 бет.

деп үстем класслардың себебинен усы аўхалға түскенлигин көрсетеди.

Тууып өскен жеринен, елинен айрылыу шайырдың тек өз басындағы аўхал емес, бул да сол дәуірдеги улыума қарақалпак мийнеткешлеринин басынан кешип отырған жағдай еди. Халық бир орында тури алмай, өзиниң жана кәмалға келтирген жерлеринен, мал-дүньясынан айрылып, баска жерлерге посып жүрди. Мийнеткеш халық бундай жерлеринен кетерде, ол жерлерди көзи қыймай, бибилаж болған сон ғана кетиуге мәжбүр еди. Халықтың усы сезимин шайыр өзиниң басындағы жағдайлар менен ушластырады. Буны оның „Көргенде болар кеўлим хош“ деп басланатуғын қосығынан айқын көремиз:

„Киндик қапым тамған жерлер,
Әрманда сеннен айрылдым...
Ірке боп ортада өскен,
Кәмалға жетисиң пискен,
Жерим сеннен айрылдым...
Мийуасы пискен айма-ай,
Терең жылға, терең сай,
Дәрьям сеннен айрылдым ...
Хош бол тууып өскен жер,
Бир-биреуден айрылдық“¹.

Шайырдың бул қосығы жоқарыдағы „Хош болың, дослар“ қосығында көрсеткен өзиниң ишки сезимин тастыйқлайды хәм оны рауажландырады.

Жиіен өз қосықларында ели-халқынан, тууып өскен жеринен айрылған адамларға нәсият берип, оларды мәртликке рухландырып отырады. Бул жағдай шайырдың „Жүрегимде көп дағым“ деп басланатуғын қосығында сәулеленеди.

Қосықта елинен, жеринен, мал-дүньясынан айырылып, қәйерге барарын билмей, бас алды кетип баратырған халыққа шайырдың жаны ашып, оларды аяп, өзиниң ақылын, нәсиятын береди. Халық усындай азаптарды көрсе де, олардың мунаймауын, хәр бир иске мәрт болыуын нәсиятлайды.

¹ Новые стихи Жиіен-жырауа и др. КК филиал библиотекасы рукопись, № 28527 34—35—бетлер.

Өлген өлди, калган калды,
 Хөш нәрсени ойлама,
 Өзегинде от салып,
 Шыбын жапың кыйнама.
 Өлгенлерди ядқа алып,
 Зыгырданым кайнама.
 Жас жанларым мәрт болып,
 Мәрт болыңлар ата—ана,
 Жас ботам деп зарлама.¹

Бунда шайыр елинен айра түсип, илажсыз посып барытырған халыққа ушыраскан кыйыншылықлар алдында бас иймеуди дүшпаннан тартынбауын нәсият етеди. Бул когык шайырдын „Поскан ел“ поэмасында ушырасатуғын гейпара орынлары менен де үнлес келип отырады.

Жийен шығармаларының екінши дәуирине Хорезмге посып келгеннен кейинги жазған қосықлары жатауғынлығын жоқарыда ескерткен едик. Шайырдын бул дәуірдеги қосықтарында да класслық қарма қарсылықтар, жәмнәеттеги болыпагырған әдилсизликлер реаль түрде сөз болуу менен бирге шайырдың байларға, бийлерге, ханларға болған жеккөриушилиқ сезими бурынғыға қарағанда кем-кем өткирлесип барады. Халқын сүйиу, адам баласына болған мийирманлық шайырда күшейте барады.

Жанадәрәя дәуиринде жазған қосықларында шайырдың байларға, бийлерге, ханларға қарсылық көрсетип, оларға тууралан туура арнап жазған қосығын аз ушыратқан болсақ ол дәуірдеги қосықтарында үстем классларға қарсылық ұлыма темада сөз етпеди, бул дәуірдеги қосықтарында шайыр олардың зулымлығын, адамшылыққа жатпайтуғын қылықтарын тиккелей бетине басады. Жийеннің „Бер түйемди“ деген қосығы менен „Хан қасында төрелер“, „Ға ханымыз, ханымыз“ деп басланатуғын қосықлары ұсы жоқарыдағы характерде.

Жийеннің Хорезмге келгеннен кейинги жазған шығармалары деп есапланатуғын қосықларды да оның мазмунына, темасына хәм бул дәуірдеги тарийхий жағдайларға қарай айырамыз.

Қарақалпақлар Хорезмге көшип келгеннен сон олар Хиуа ханына пүгкиллей бағынышлы болғанға дейинги аралықта оның айрым урыулары Хиуа ханлығына ғә-

¹ Новые стихи Жийен-жырауа и др. Рукопись. № 28527 стр. 37

резли болды. Оның хәр қылы зулымлығын көрди. Өз ишиндегі гейпара бийлер Хийуа ханына сатылып, олар бір тәрептен ханның бұйрығын орындап отырса, екінші жағынан өзі де халықты езіп олардың қолында бар нәрсені тартып алып отырды. Мийнеткеш халық массасының басында ерик болмады. Жийеннің бұл дәуірдегі шығармаларында усындай зулымлық ашық сәулеленді.

Мийнеткеш халықтың басындағы ауыр турмыстар, халықтың аш—әпталдығы, үстем класслардың оларға еткен жауыздық іслері Жийеннің „Бер түйемди“ қосығында конкрет түрде баянланады. Шайырдың бұл қосығы оның реалист шайыр екенлігін тағы да беккемлейді.

Бұл қосықта шайыр қарақалпақ жарлыларының біреуі сыпатында өз басының ауыр жағдайын, байдың зорлығына ушырап, қолындағы жалғыз малынан айрылғанын сөз етеді.

Мийримсиз бай шайырдың зордан күн көріп, балашағасын асырап отырған түйесін тартып алып, өзіннің шығырына қосады. Шайыр түйесін сорап барғанда, бай оны түйенің әтирішіне де жолатпайды. Сонда шайыр кәжәран түрде байға қарап:

„Хай бай аға, бай аға,
Өзінің малың азбеди,
Менің жалғыз түйемди,
Шығырына қосқандай,
Не қылып едим, бай аға?“

лейді.

Бұл қосық қатарларының риторикалық сорауға дүзилгенінде де үлкен идея бар. Бұл жерде шайыр байдың минез—құлқын, дүньяға көзі тоймайтуғын ләпсіқаулығын мысқыллап, оның адамгершілікке жатпайтуғын қылықтарын әшқара етеді. Соның менен қатар қосықта байдың турмысы менен өзіннің турмысын салыстырып көрсетеді.

„Анау балам үйімде,
Тамағы жоқ аштап аш
Жатыр ыслық ишінде,
Анау катын қапада,
Жылайды ерте—кешінде“².

¹ Жийен Тағай улы, „Посқан ел“ КҚМБ, 1959 ж. 18—бет.

² Сонда, 19 -бет.

Бунда биз шайырдың өз семьясынын турмысын, оның бала—шағасының аш—жалаңаш отырғанын билемиз, соның менен қатар бул жағдай пүткіл қарақалпақ жарлыларының өмирине тийісін екенін түсінеміз. Шығармада көрсетілетуғын ашкөз бай бул тек шайырдың жекке душпаны ғана емес, ал жалпы қарақалпақ мийнеткерлерінің душпаны екенлігін көрінеди.

Маңлайына жалғыз түйе піткен, оның менен бала-шағасын асыраған кембағал адамға, бір түйені табыу аңсаттыққа түспейді. Бір малы болуы үшін олар байдың бір неше жыллар бойы хызметін етіу керек. Бұны шайыр „Бер түйемді“ қосығындағы төмендегі қосық қатарларында айқын көрсетіп береді:

„Кісі дақысын жеместен,
Биреуге зорлық етпестен,
Қойларды бағып алғачым“
Бұны да сен көп көрп,
Тартып алдың қолынан“¹.

Усының менен қатар, бул қосықта байлар менен жарлылар арасындағы шегары да ашылады. Байлар хәр кимнің дақысын жеп, жарлыларға зорлық етіп, мийнетсіз дүнья табатуғын болса, жарлылар маңлайынан тер ағызып, хәдал мийнет етіп күн көретуғынын, байлардың жарлылар ушын „зәхәрлі шаян болғанын, олардың қызыл қанын соратуғынын шайыр хеш тартынбастан жазады.

Жиен өзінің Хийуа ханының төрелері алдында айтқан „Хан қасында төрелер“ деп басланатуғын қосығында да эксплуататор классларды қатты әшқара етеді. Хийуа ханының зулым сиясатының нәтижесінде оның усы сиясатын қоллаушы хәм турмысқа асырушы малайлары төрелердің де күтә асқынлап, жарлы халықты мәнсинбей, оларды хәдден тыс қорлайтуғынын адам есабында санамайтуғынын көрсетіу менен қатар, оларға бундай етіп адам баласын хорлай бермеуді, бундай ақмақ болмауды нәсият етеді. Оларды бөріге тенең сүфретлейді:

„Бөрі көндур дүньяда,
Шотпен аң алмайды,
Дус келген нәрсеге,

¹ Жоқарыдағы топламда, 19—бет.

Керилип ауыз самайды.
 Бөри атагык алганлар,
 Жапалак, тышкан аулайды. . . .
 Бөримен деген көп болар,
 Аң аўлары бир болар,
 Аң аўлардан айрылса,
 Каршыгаган каймығып,
 Нителгиден айбенип,
 Куладан кусқа жем болар. . . .¹

Бунда шайыр жай түрдеги бөриши емес, ал жарлы халықты езюүши зулым бөрилерди айтып отырғанын түсинну кийин емес. Шайырдын „бөри“ деп отырғаны Хийуа ханының сиясатын жүргизиуши, халықты диний инанымлар менен алдаушы төрелер. Бунда шайыр бул сиякты төрелердин шетинен зулым бола бермейтугынын айтып келеди де, қосықтың ақырында ол пикиринен кайгыш төре болғанын бөри де жарлы халықты хорлайды деген жуумакка келеди.

Мийнеткеш халықтың кийин турмысы, оған ханның жаны ашымайтуғыны, қайтама халыққа оның жәбириннің өгши, зулымдық несинің артып баратырғанын шайырдың „Ҳа ханымыз, ханымыз“ деп басланатуғын қосығында да анық көремиз. Қосықтан үзиндилер келтирейшк:

„Жәмшит, Сулайман, Ерларан,
 Султан Мақмуд ел сораң,
 Шыңғыс хан айналып оран,
 Сендей халықты қырган жоқ. . . .
 Ғли халқын шуулатып,
 Оны қойлай қырган жоқ,
 Сенің зулымлығыңдай,
 Ҳеш қайсысы болған жоқ“²

Бул қосықта Хийуа ханының күтә зулым болғанлығы, зулымдықты өзикен бұрынғы өткен ханлардан да өткергенлиги көриниш тур. Усының менен бирге шайырдың бул қосығында бираз елдің өткен ханларының аты аталады ҳәм олардың да жаўызлықлары сөз болады. Шайыр Хийуа ханының сиясатынын халыққа күтә аўыр болғанлығын тартынбастан жырлайды.

¹ „Новый стихн Жиен жрауа и др“, рукопись КК филиалдық библиотека фонды, № 28527.

² Жоқарыдағы қолжазбада, 12—бет.

Жийеннің өмиринің ақырғы жылларында шығарған қосығы деп шамалап жүрген бұл жоқарыдағы қосықтары ең өткір лирикалық шығармаларынан есапланады. Шайыр бұл қосықтарында турмыс шынлығын бүркеместен көрсетіп, зулымылыққа қарсы тұрып, халықтың ғамы үшін өзін өлімге де тигеді. Шайырдың бұл қосықтары оның нағыз халықшыл хәм реалист шайыр екенлігінің айқын дәлілі.

Жийен жырау Жаңадәрья бойында хәм Хорезмге көшіп келгеннен соң шығарған майда шығармалары менен ол өзі жасап тұрған дәуірдің айқын картинасын сәулендіре алды. Бұл қосықтарында ол мийнеткеш халық массасының ауыр турмысын өзінің басынан өткізген ауыр жағдайлардың айырым эпизодларын жырлау арқалы көрсетіп берді. Шайыр бұл қосықтарында үстем класслардан хеш те тиілін тартпай, олардың әділсізлігін мийримсізлігін, халықты езіп отырғанын бетіне басып, әшқара етті. Шайырдың мийнеткеш халыққа көзқарасын, оның идеясын көлемлі шығармалары болған „Посқан ел“ хәм „Уллы тау“ толғауларынан айқын көреміз. Сбнлықтан бұл шығармаларға айырым-айырым тоқтаймыз.

ПОЭМАЛАРЫ

Жийен жыраудың бизге майда лирикалык қосықтары менен қатар көлемли „Поскан ел“ хәм „Уллы тау“ поэмалары да белгили. Шайырдың бул поэмалары XVIII әсирдеги қарақалпақ халқының ауыр турмысларына, бул дәуірдеги халықтың басынан кешкен тарийхый хәм сиясий уақыяларға, халық массасының ханларға, байлар менен бийлерге хәм басқа да үстем класс топарларының зулымлық ислерин әшкаралауға арналған. Бул поэмаларды оқып отырғанда, бир жерде узақ жыллар турақлай алмай, сыртқы басып алыушылар хәм талаушылар менен халықтың өз ишиндеги езиуши класслардың хәр кандай қысқысына шыдамай, жол азабы менен ашлықтан дәрманы курып, шубырып посып баратырған халық массасы хәм оның турмысы көз алдында елеслейди. Халық массасының ауыр аухалларына қыйланып, оларға тилеклеслик билдирип, халықты бундай аухалларға дуушар етиушилерге жек көрнүшилк сезим пайда етип отырады.

Жийеннин бул поэмаларының тарийхый жақтан да әхмийети күшли. Шайыр поэмаларында өзи жасаған замандағы хәм оннан да бурындағы қарақалпақ халқының сиясий жәмийетлик турмыс картиналарын реали түрде көрсетеди. Қарақалпақ тарийхый изертлеушилер (Г. П. Иванов, С. П. Толстов, Т. А. Жданко, С. Камалов хәм тағы басқалар) революцияға шекемти қарақалпақ классик шайырларының шығармаларынан өз мийнетлеринде пайдаланғанда, усы Жийен поэмаларына да кеуил аударады. Олар қарақалпақ тарийхын изертлеу

Ушын бундай поэмалардың күтә әҳмиетли екенін атап көрсетеди. Биз Жийенниң жоқарыда аты аталған поэмаларын тарийхий шығармалар деп карауымызға да болады. Себеби шайыр бул поэмаларында тарийхқа байланыслы, тарийхта болған хәм өзи де сол тарийхий уақыялардың бир жағында болып, көзи менен көрген уақыяларды сөз етеди. Сондай-ақ поэмалардығы идеялык мазмун, геройлар арасындағы тартыс, шығармада ушырасатуғын ел аты, жер аты, шығарманың тил айрықшалығы, бул поэмалардың қайсы тарийхий уақыяға байланыслы дәретилгенлигин белгилеу ушын да әҳмиетли.

Бирақта Жийенниң бул поэмаларын тиккелей тарийхтың өзи деп те қарай алмаймыз. Тарийхий шығармалар тарийхтың нағыз көширмеси бола бермейди. Солай болсада тарийхтағы ири уақыялар, жәмийет турмысына тәсирин тийгизген жағдайлар сол шығарманың пайда болуына негиз болады. Буны шайыр көркем сөз арқалы берип отырады. „Әдебиятта адамды ямаса адам өмирин сүүретлеудин өз максети бар. Ол сүүретлеулер, ол образлар белгилі бир жәмийетлик талапты қанаатландырыу керек. Көркем әдебият адамды хәм адам өмирин сүүретлейтуғын болғанлықтан оны Белинский, Чернышевский сыяқлы уллы критиклер әдебиятты адамды үйрениу илими деп те атайды. Көркем әдебият жекке адамны бөлип алып емес, керисинше адамлардың бир—бири менен болған қатнастарын, олардың жәмийетлик турмысын сүүретлейди.“¹

Сол айтқандай, Жийен де өз халқының тарийхындағы әҳмиетли уақыяларды көркем образ арқалы сүүретлеп, бул поэмаларын дәреткен. Жийенниң көлемли бул поэмалары оның өз халқының тарийхы менен қызыққанлығын хәм оған жақты таныс болғанлығын да көрсетеди.

Жийен творчествосындағы ең көлемли „Посқан ел“ хәм ең әҳмиетли шығармасы усы „Посқан ел“ поэмасы болып табылады. Бул поэма ұатандарлық урысқа дейинги жылларда-ақ жазылып алынып, баспада жарияланған еди. Сол уақыт-

¹ Проблема теории литературы, изд. АН СССР, Москва, 1958, стр. 101.

тан берли поэма бір неше рет қайта басылып келмекте. Поэманың ұлыұма көлемі екі мың қосық қатарына шамаласып барады. Революцияға шекемгі қарақалпақ әдебиятында өзінні идеялық мазмұны жағынан күшлі, көлемі жағынан ұллы шығарма дәрегінде Жийен жырау белгилі орынды ийелейді.

„Поскан ел“ поэмасын Жийен қарақалпақлар Хорезмге көшіп келіп, Арал теңизінің кубла тәрепіндегі атауларға (Тербенбес, Муцайтпас), Әмүдәрйаның тармақлары Көк өзек бойына келіп қоныс басқаннан кейін шығарған. Бұған тийкаргы себеп, поэманың мазмұны, ондағы тарихый орындардың аталығы шығармада халық турмысының сүүретленіуі — бизін жоқарыда айтқанымыздай поэма „Хорезмге келгеннен кейін шығарылған“ деген пикирмизди дәлїллейді. Сонықтан да бұл поэма Жийен творчествосының екінші дәуіріне жатады.

Жийеннің „Поскан ел“ шығармасы халық тилинде, сондай-ақ әдебиетшылардың мийнетлерінде „толғау“ деп те „поэма“ дегіе аталып хәм жазылып жүр. Тийкарында бұл екеуін де хәте деп қарауға болмайды“ деп көрсетілген қарақалпақ әдебиет сабақлығында. Бұл дұрыс. Бирақ та толғау менен поэма арасында белгилі дәрежеде айырмашылық та бар.

„Толғау—дидактикалық поэзия түріне жатады. Булар жәмийет қубылыстарын жай түрінде ғана сүүретлеу емес, турмысты бақлап, сол жөнінде айтылған жуумақлы пикир болып есанланады“¹ Толғаудың темасы оны—мұны күнделікли уақыяға, қысқа кестелер, мақтау, сынпа—мишеу, шайырдың түрліше көңіл күйлері“². Бұл қағыйданы Жийен жыриудың майда шығармалары жөнінде ғана айтыуға болады.

Ал поэма белгилі сюжетті қосық пенен гүрриң етіу, қосық пенен жазылған повесть яки гүрриң.

Ұлыұма қарақалпақ жырауларының қосық қурылысы сыяқлы Жийеннің де барлық шығармалары қурылысы жағынан ұсы толғау түрінде ушырасады. Ол қарақалпақ ауызекі халық творчествосында бурыннан

¹ Қазақ әдебиатының тарихы, II том биринші китап, Алматы 1961 жыл, 38 - бет.

² Ә. Қодыратбаев, „Толғау ақындары туғрالی“, „Жұлдыз“ журналы. № 6, Алматы, 1959 жыл, 112-бет.

киятырған толғау традициясын раўажландырды хәм жазба әдебияттын талабына жууап берерликтей толғау формасында шығармалар дәретти. Мәселен, дәстанларда хәм айырым шешенлик пенен айтылатуғын қосықларда ушырасатуғын толғаулар фольклорға тәи болған өзгешеликке ийе болса, Жийеннин толғаулары жазба әдебият қәсийетине де ийе болған толғаулар. Шайыр бурыннан қәлиплесип келген толғау традициясын өзине қабыл етти де, шығармаларының мазмунын реалистлик бағытта дәретти.

Жийеннин толғау формасында жазған лирикалық қосықлары сюжети, көлеми жағынан поэманын талабына жууап бермейди. Сонлықтан толғау формасында жазылған барлық шығармаларды поэма деп атай бериўге болмайтуғын да орны ушырасып қалады.

Гейпара толғау формасында жазылған шығармалар өзиниң көлеми хәм сюжети жағынан поэмаға күтә жакын турады. Ондай толғаулар мазмун, образ хәм характер жасауы, композициясы жағынан поэманын талаптарына толық жууап береді. Бундай толғауларда заман дәуир жағдайы көбирек лирикалық шегинислер менен сөз етиледі. Бул талапка Жийеннин „Поскан ел“ толғауы толық сәйкес келеді. Шығарманын сыртқы формасы жағынан толғаулық характерге ийе болған менен онын ишки сюжетлик мазмуны, геройларға характеристика бериу, композициясы тәрәпинен көбирек поэмаға усайды. Әдебият теориясының анықламасы бойынша поэмаға мынадай талаплар қойылады: „Поэма—көркем әдебияттын лиро—эпослық жанрының бир түри . . . Поэмада шайыр өз геройларының ишки кеширимлери минез-құлқы, ис-хәрекети ҳаққында сөз етеди, сонын менен бир ўақытта лирикалық шығармалардағыдай, поэмада сўретленген турмыслық ўақияға байланыслы пайда болған өзиниң ишки сезимлерин де баян етеди... Поэмада поэма геройлары ўақияларға қатнасыўшылар менен бирге лирикалық геройы да болады“¹.

Әдебият теориясының поэма ҳаққындағы талабына Жийеннин „Поскан ел“ шығармасы сәйкес. Шығармада белгили сюжет, ондағы қатнасыўшы геройлардың

¹ Л. И. Тимофеев хәм Н. Венгероф „Әдебиятлық терминлердин қысқаша сөзлиги“, рус тилинде Ушәдғиз, 1958 жыл, 114-бет.

ишки—сезимлери (переживаниеси), минез-кулқы, олардын бир-бири менен қатнасы сыяқлы мәселелер берілген. Сондай-ақ шығармада лирикалық герой болып шайырдың өзи уақыяның басынан ақырына дейін қатнасады.

Солай етіп „Посқан ел“ шығармасында жоқарыда ескерткенміздей, толғауға тән болған белгілер сыяқлы поэмаға да тән белгілер бар. Сонлықтан да бул шығарманы толғау десе де қәте болмайды. Қарақалпақ әдебият сабақлығында көрсетілген „Бул шығарма Жийеннің қарақалпақ фольклорындағы жақсы традицияларды шебер пайдаланыу аркалы дәретілген поэма“¹ деп берген жуумақты биз де дурыс деп есаплаймыз.

„Посқан ел“ поэмасын лирико—психологиялық поэмалардың қатарында анализ береміз. Автордың ой-пикирине қарай, өз айналасындағы жәмиyetлик уақыяларға хәм оған қарым—қатнасын, көзқарасын көрсетип және де оны өз басындағы қайғы халлар менен тығыз байланыстырып, өзиниң ишки күйинишин қоса жырлауы— поэмадағы психологиялық моментлер деуге болады. Мәселен:

„Уай пақыр, жас жан нетейин,
Сени алып жүрерге,
Өзимде де дәрман жоқ,
Усынып саған берерге,
Қолымда шерек наным жоқ.
Болғанда наным жас жанлар,
Бермес пе едим сизлерге?
Адам болсаң аман сау,
Ертпеспедим излерге!
Шырақларым сау болсаң,
Болар ең кууат бизлерге“²

Поэмада бул ғана емес, усы сыяқлы шайыр өз басындағы күйинишин, сезимин шебер түрде сүүретлейтуғын эпизодлар жийи ушырайды. Буны поэмаға таллау бергенде анық көреміз. Сонлықтан Жийеннің „Посқан ел“ поэмасын лирико—психологиялық поэма деп те қараймыз.

¹ С. Ахметов, Б. Исмаилов, Қарақалпақ әдебияты IX-класс үшін сабақлық, екінші басылыуы. Нөкис—Самарқанд—1958 жыл, 71 бет.

² Жийен жырау, „Посқан ел“, Нөкис—1959—жыл, 30—31-бетлер

Жийеннің „Посқая ел“ поэмасы тарихта болған уақыяның тийкарында дөретілген. Бул уақыяны шайыр өз көзи менен көрип, халық көрген қиыншылықты ол да бирге татқан.

Жийеннің жасаған заманындағы тарихый жағдайлар деген бөлімде ескерткениміздей-ақ „Посқан ел“ поэмасындағы уақыя 1760 - жылылардағы (қарақалпақтар отырған жерлерди Ералы ханның шабыуы) уақыяға туури келеди. Бул дәуирлерде қарақалпақтардың азгантай бөлеги Сырдарьяның төменінде, көпшилик бөлеги Қууандарья хәм Жаңадарья әтирапындағы жерлерде отырған. Сондай-ақ Хорезмде де еле толық түрде отырықшылыққа ийе бола алмаған қарақалпақтар да болған. Бул тууралы тарихый мағлыұматларда да көрсетиледи.

Жийен жырау усы Ералының шабыуылы уақтында Қууандарья менен Жаңадарья әтирапында отырған қарақалпақтар арасында болған.

Ералы хан тәрепинен жаугершилик қарақалпақ мийнеткешлерине күтә ауырманлык туудырады. Жаугершиликсиз-ақ халық суудың жеткиликсизлигинен хәм өз ишпіндеги үстем топарлардың езиуинен зордан күнелтип отырған ҳалда болған. Оның үстине бул жаугершилик қарақалпақтарды Хорезм территориясына қарай ығыстыруға үлкен себепши болды. Бул посыу уақытында қарақалпақтардың көпшилиги арқа Хорезмге көшип келген, айырым урыулары Жаңадарьяның бойында тап XVIII әсирдің ақырына дейин қалып қойған.

Поэмада „Ата журты Түркстан, Әмирлик жайлау болмады“ ямаса „Түркстаннан шыққалы, Токсан уш адам әлипти“ деген сыяклы қатарлар ушырасады. Бул қатарларға қарағанда „Посқан ел“ уақыясы „Түркстан“ деген жертей көшкен халық турмысына арналғандай болып көринеди. Бирақта сол „Түркстан“ деген сөзге қарап, поэмадағы уақыяны қарақалпақтардың Сырдарьяның орта ағысындағы отырған уақытындағы уақыялар менен шағастырмауымыз керек. Поэмага анықлап нәзер салып оқысаң, поэмада „Ата журты Түркстан, Онда да паян етпеди“ деген қатарлар бар. Демек, бул қосық қатарына қарағанда, қарақалпақтар Түркстанда отырғанда да жаугершиликке ушырап, ол жертерден де көшкенлиги хәм тағы бул жерден де көшпуге мәжбүр болып отырғанлығы баянланып тур. Соның менен қатар Хо-

резмдеги каракалпақлар Сырдарьядың, Кууан хэм Жанадэрьяның бойында отырған ески жерлерин „Түркстан“ деп те атаушылық бар. Поэмадағы „Түркстан“ деген атама усыған байланыссы да кирген болууы мүмкин.

Шынындада, Жиһен бул поэмада каракалпақ халқының Жанадэрья бойынан Хорезмге көшиуин сөз етеди. Оған себеп Жиһеннің көп ғапа лирикалық косықлары Жанадэрьяда отырғанда жазылған. Оны хэзирги көпшилик информаторлар да тастыйықлайды.

Каракалпақлар Хорезмге көшип келместен бурын, олар Жанадэрья бойында бир талай жыл отырықшы болғандығын, Хорезмге үш жола носып келип, үш жола қайтып кеткенин өзиниң шығармаларында Бердақ

„Аз емесдур каракалпақ көп,
Май нулы деп, шөп нулы деп,
Тум тусыған хэмилдар жеп,
Мықлым бийлар қылған екен.
Аты каракалпақ кенести,
Мушпа турмақлық әбести.
Шыныға шыдамай көшти,
Жолға рауан болған екен“¹

деп сүүретлейди.

Сондықтан „Посқан ел“ поэмасы каракалпақлардың Жанадэрья бойынан Әмударья бойына, яғни Хорезмге көшип келиуин сүүретлейтуғын шығарма.

„Посқан ел“ поэмасында шабыр каракалпақ жарлыларының турмысын, олардың бастан кеширип атырған өмирин бас тема етип алған. Поэмадағы көтерілетуғын мәселеде усы жарлы халық турмысы XVIII әсирдин скинши ярымында жаугершилик пенен эксплуататор, классардың қысқысына шыдамай өзиниң тууып өскен жерин қалдырып, посқан халық массасының жол бойы көрген азабы, үстем классларға наразылық, халықтың бахыты турмысқа талпынуы сыяқлы мәселелер.

Поэма каракалпақ халқының ата журты Түркстанда турағы болмай, тағы да жаугершилик хэм үстем топарлардың зорлығына ушырап шөл, дала арқалы Хорезмнің жерине қарай көшпүшпен бисланады. Жолда

¹ Ерман улы Карабай, „Өткен уақларда“, Гүррицлер топланы ГИХЛ, 1933 жыл, 37—бет.

ашлықтан хәм жол азабынан көп адам қырылады. Бұлгиншиликке ушырап посқан халық бир-бириниң қалын сорауға да шамасы келмейди. Жол бойы өлип-атырған балаларын ата-аналар көзи қыймай, илажсыз қалдырып баратырған кәртиналар көз алдынан өтип отыралы. Шайыр жолдағы усындай уақыяларлы айта келип, поэманың бир героинасы Минайымның басынан өткен хәдийселерге тоқтайды. Халық шубырып көшкенде Минайымның ата-анасы жолда өлип, жетим қалады. Қыздың қайырқомы болмағанлықтан Жийен оны өзиниң изине ертип, оған бар көмегин көрсетеди.

Жийен қызды изине ертип жолын дауам етип баратырғанда бир байдың көшиниң үстинен шығады. Олар тамақ берер деген үмит пенен байдың үйине барады. Байдын топас, зулым баласы Жийенниң қасындағы 13 жасар Минайымды көрип, оны тартып алмақшы болады. Бирақ Жийен оған қайылшылық бермейди. Сонда Ереке бай хәм оның баласы Жийенди сабап, есинен тандырып таслайды да қызды алып кетеди. Бираз уақытлар өткен соң Жийен есин жыйнап, көзин ашып қараса, бай Минайымды алып көшип кетишти. Бас ушында изинен келген еки иниси отыр екен. Булар тиртеклесип жолға шығады, таң атар уақытында еки иниси жүре алмай жығылады. Кейининен келген адамлар оларға қатып қалған нанынан берип, тағы алға қарап жүрип кетеди. Арадан үш күн өткенде посқыншылардың азықлары таусылады. Жеуге хәш нәрсе табылмайды, шөл—шарды жейди. Ол да жәртыулы тамақ болмағаннан кейин, хәммесиниң ортасындағы көрпе-төсек артып княтырған жалғыз ешекти сойып жеуге мәжбүр болады хәм жолды дауам еттиреди. Арадан 13 күн өткенге Арал теңизиниң жағасында Мунайтпас, Тербенбес дегей атауларға келип жетеди. Үш жүз адам ол—оннан қос болып, усы жерге қоныс басады. Балық аулап, күн кеширеди. Бирақ бул көнке бармайды. Қыс келип, көлге муз қатады. Аш-жалаңаш халықтың төсенерге төсеги қамыс болады. Жалаң аяқ, жалаң бас адамлар қыста балық аулай алмайды. Атшоқай менен қарабарақтың дәнни жеп күн көреді. Ашлықтан үш жүз адамның да жарыдан көби өледі. Бәхәр келеди, қаза салады, қазаға балық мол түседі. Көншилик тойынып қалады.

Жийен бир досты менен Минайымды изелемеге жол-

га шығады. Кызыл кумның иши менен төрт күн жол жүрип, қара таудың қасындағы Хожа көлге келип, суу ишип тойынып, қара тауға өрмелейди. Жолда буларды аш қасқырлар қамайды. Қасқырлардың биразын тас пенен урып өлтиреді, тағы жол жүреді. Қара таудан түскен жерде бир шопаннан Минайымды зорлық пенен алып кеткен Ереке байды сорайды хэм оннан қыздың хабарын еситип, Ерекебайдың ауылына таман барады. Ауылға жақынлап, булар дем алып отырғанда, бир қыздың аға-анасынан, Жийеннен айрылғанын айтып, зарлаған дауысын еситеди. Булар қыздың Минайым экенин таныйды хэм оның қасына барып, Жийен өзін таныстырады. Жийенди таныған қыз қууанғаннан еси-нен танып қалады. Жийен қызға болған ауҳалды қалдырмай айтып береді.

Минайым буларды сол жерде қалдырып, өзи түнде үш ат хэм қаруу-жарақ алып келеді. Үшеуи атланып, душпаннан өш алып, елине қайтады.

Поэманың қысқаша сюжети усылардан ибарат. Усы тийкаргы сюжетке қосымша эпизодлар ретинде байдың шопаны туұралы да айтылады.

„Посқан ел“ поэмасындағы тийкаргы идея патриотизм идеясы. Шайыр өз елинің азатлығы үшін жаугер шиликке гриптар еткен хилларға, халықтың ишиндеги езиушилерге қарсы гүрескен мийнеткеш халық массасына тилеклеслик пенен қарайды. Халықтың бундай азаптарға түсиуиниң кимлерден экенин поэмада ашық көрсетип береді:

„Ата журты Туркстан,
Өмирлик жайлау болмады,
Жетим менен жесирге,
Саясын дөш бир салмады.
Алды менен басшысы,
Еки ийини жалмады,
Бузык болды ийшаны;
Әдилсиз болды қазысы,
Гүнасыздан биразды,
Гүналы деп қыйнады . . .”

Бунда шайыр халықтың қас душпаны болған байларға, ийшанларға, қазыларға жеккөриушилик сезимин билдиреди. Шайыр халықтың ишки сезимлерин, олар-

* Жийен Тағай улы, „Посқан ел“ Нөкис—1959-жыл, 26 бет.

дағы психологиялық өзгерістердің шеберлікпен сұфретлейді. Халық Хорезмге келген соң турмыс кешіріну үшін балық аулайды. Мийнеткеш халық массасы ауга балық түссе қууанып, балық түспесе күйіпалады.

„Жаз шыққан соң қыс өтіп,
Хәммемь де қууандық,
Балық мол түскей деп,
Қумалақтан пал аштық.
Бір паланы „балық жоқ“ дейди,
Балық жоқ деген палыны,
Жеп қойымыз келеди
Балық жоқ деген палыны,
Қушақ-апымыз келеди“...¹

Бұнда шайыр халықтың ішкі сезімін беріну менен қатар, оларға орасан сүйешіліктің болдырады.

Жийеннің патриотизмі өз ұланын, мийнеткеш халықты сүйіну идеясы менен сууғарылған. Шайыр посын қиытырған халықтың ауыр қалып көргенде:

„Бұларны көріп мен сорлы,
Күймейін палып отларға,
Әдіра қалған туған жер,
Болмаған соң абадан“²

деп халық басындағы күйін жағдайды, қайғылы турмысты олда өз басындағы қайғы, күйіншылық деп биледи.

Поэмадағы тағы да бір идея – хаяллар теңлігі хакқында. Шайырдың Минайымға болған көз қарасы – оның улыұма хаял-қызларға болған көз қарасын ашып береди. Бұл Жийеннің образына тоқталғанда кең түрде сөз етіледі.

Поэманың идеясын, шайырдың көз қарасын шығармадағы қатнасыушы геройлардың образлары арқалы күтә ашық түрде анықлаймыз. Өйткени „шығарманың мазмұны сыртқы көринісінде, уақыяның тосыннан тиркесіуінде емес, жазыушының шығармаға арқау еткен ой түйінінде, образларда, автор қәлемді қолына ал-

¹ Жоғарыда топламада, 54-бет.

² Бұл да сонда, 33-бет.

май турып, түрлі бояу менен толқынлана көрінген елеслерде, қысқасы творчестволық концепцияда¹“

„Посқан ел“ поэмасындағы қатнасушы геройларды поэмадағы халықтың посыу уақыясына, жәмиетлик көзқарасына, мінез-құлқына, олардың ишкі кешірімдеріне хәм басқа да тәрептеріне қарай еки тонарға бөлуге болады. Олардың биришиси—халық, посқан ел. Усы посқан халықтың бири болып, уақыяға бастап ақырына қатнасушы Жийен хәм жегім қыз Минайым унамлы геройлар болып есапланады. Ал екіншиси—халыққа жәбир келтирүши байлар, бийлер, зулым Ерекебай хәм оның баласы унамсыз геройларға жатады.

Шығармадағы бул геройларға айырым тоқталыу арқалы „Посқан ел“ поэмасының халықлық шығарма екенлигин хәм Жийеннің гуманист, патриот, реалист шайыр екенлиги де айқынлана барады.

Поэмадағы баслы геройлар халық массасы. Шайыр посқан халықты еки тонарға бөлип олардың хәр қайсысының уақыядағы орнын, адамгершілик қәсиеттерин, көзқарасын ашып береді. Шығармадағы мийнеткеш халық массасы менен буларға қарама қарсы үстем класслардың сүуреттеуінің мысаллар арқалы көрсетілік.

Мийнеткеш халық массасы поэмада былай сүуреттеледі:

„Кийерине кийім жоқ,
Ишперине тамақ жоқ,
Жол жүруге жарамай,
Жасы қайтқан ғаррылар,
Бүгілген белл аналар,
Көпкен көшке ере алмай,
Жолда қалды биразы,..
Үн қосысып жылайды,
Қайты менен пақырлар,
Далада қалдық, дослар деп,
Қой-қозыдай шуулайды.
Кыйып болып халлары,
Таслап о ы кете алмай,
Келеди қайтып бағлары,
Бирин-бири жетелеп,
Өнбейди сирә жоллары.“²

¹ В. Г. Белинский. „Таңдамалы шығармалары“ екінші китап. Қазақша, Алматы, 1950-жыл, 35-бет.

² Сонда, 26, 28, 29-бетлер.

Ал буларга тиккелей қарама-қарсы болып үстем класслар:

„Адам емес адамлар,
Ғәрипке хеш бир қарамас,
Өз малына масайрап,
Аш деп халып сорамас.
Далада биреу өлсе де,
Өлгеніне қарамас...
Байлардың посын көшиуи,
Жері жетпей көшкен жок,
Бұяққа кеткен ашларға,
Жер берместің дийлесі.
Толтырып көзді жасларға,
Ониан да етпек өлесі,
Сонық ушып ол байлар,
Ерте көшти ашлардан,
Хорезмнің жеріне,
Олардың несі кетеді,
Сауарына сауып бар,
Ишеріне тамақ бар,
Кийеріне кийім бар,
Төсеріне төсек бар,
Жамыларына көріс бар,
Усылары тап тайын,—
Олардың қимнен зары бар“¹

болып сүўретленеді.

Бул қосық қатарларынан-ақ поэмадағы екі топар адамлардың мақсетлері, адамгершілік қасиеттері, минез-құлқы жағынан бір-бирине қарама-қарсы екенлігі көринип тур. Мийнеткеш халық массасы илажсыздан көше, байлар, бийлер, ийшанлар, Хорезмге көшкен ашларға жер бермеу ушып дийлелік етип көшеді, мийнеткеш халықтың ишетуғыны, жейтуғыны, көлігі хәм басқа да керек заты болмаса, үстем классларда булардың бәрі тайын, хеш нәрседен қайғысыз. Мийнеткеш халық сонша қыйналып, жол азабынан не бір қыйыншылыққа дуушар болса да, өзіннің жолдасларын жолда таслап кетпеуге хәрекет етсе, ал үстем топарлар жарлының өлимин ийт өлимин шелли де көрмейді.

Шайыр бундай социаллық теңсізлікті шығармада айқын ашып көрсете алғаны ушын да, халық оны қадірлейді.

¹ Сонда, 32, 33-бетлер.

Солай етип, поэмада коллектив түрде берілген еки топар геройды көреміз. Бул геройларға шайырдың қандай көз қараста болғанлығын анықлау үшін шығармада лирикалық герой болып қатнасыушы Жиеннің образына тоқтайық:

Поэманы оқығанда ең дәлел бизиң көзимізге түсетуғын хәм орайлық орынды ийелейтуғын усы Жиен образы.

Жиен өз халқын, пухара халықты шын жүретинен сүйетуғын халықшыл адам. Қарақалпақлар жаўгершиликке хәм хәр кыйлы езиўшиликке шыдамай Хорезмнің жерине көшкенде, сол посқан халықтың ишинде болып, халық пенен бирге барлық қыйыншылықты көрди, халықтың басында болған, аўыр турмыс көрген, ашлық—әптадалық, аянышлы көринислер оған психикалық жақтан тәсир етти. Бул тәсир поэмадағы лирикалық шегинислер арқалы Жиеннің тилинен бериледи:

„Ал, жигитлер, мен сорлы,
Посқан елдің ишинде,
Қобыламды қолға алып,
Қайғыла нама шаламан,
Нете қапа болмайыа...
Мына өлген жас жанлар,
Анау өлген аталар,
Мына өлген аналар,
Көзлерин ғарға тоқыйды,
Таппаған соң нацалар...“

Бул үзиндилер Жиеннің өз халқын шын сүйген хәм халқынын қайғысына қайғы қосқан патриот екенлигин көрсетеди.

Шығармада Жиен мийнеткеш халықтың қайғысына қайғыланып, мунайып ғапа қоймастан, оларға көзинди аш, зулымлыққа қарсы гүрес деген үндеў сезимин де билдирип отырады. Посын киятырған мийнеткеш халық ишиндеги мәрг жигитлерге, сондай-ақ улыўма мийнеткеш халыққа қарата халық басындағы аўыр жағдайды ойлануы керек екенлигин айтып, оларды гүреске рухландырады, езиўшилерге қарсылық көрсетиў кереклигин билдиреди:

¹ Сонда, 34-бет.

„Мийримсиз залым заманда,
Дүنياға шығып қарағым,
Не көрип кеттік дейсиздер?
Ах, жигитлер, жигитлер,
Ах досларым, досларым...
Қайсы бирін айтайын,
Жолдағы көрген зорлықтың,
Қайғы жамап қайғыға,
Кеуил толды дәртлерге,
Ауыр салмақ түсіп тұр,
Билетугын мәртлерге!“

Шайырдың бұл лирикалық шегнислер арқалы берген қатарларында Жийеннің қайғы, зарлы қауазы еситилгендей болып көринеди. Бирақта Жийенде үмитсизлик жок. Ол халықты езиушилерге қарсы бәрқа гүреске шақырып, оларға жигер берип отырады:

„Мениң ушын жыламаң,
Көздин жасын буламаң,
Тәуекел етип ҳәр нске,
Мәрт болыңлар қайтпастай,
Қарсы келген жаулардан,
Аттың басын тартпастай“²

деп халықты мәрт болыуға шақырады. Бул Жийеннің оптимист шайыр екенлигин де көрсетеди.

Поэмада Жийен адамды сүйетугын, күтә мийирман болып та көзге түседи.

Ата анасы өлип, жастан жетим қалған Минайымға Жийеннің еткен қайырхомлығын — бир тәрәптен оның адамды сүйушилигин көрсетсе, екнншиден, сол замандағы ҳаял-қызларды мал орнына сатыу, оларды аяққа басыу, хорлау усаған диний әдетлерге қарсы шыққанлығын да көрсетеди. Жийен Минайымды қасына ертин, оған бәрқама жәрдем етеди. Залым бай қызды ҳаяллыққа алыуға ҳәрәкет еткенде, оған қарсы турады. Хорезмге орналасқаннан кейин де Минайымның бай қолында шырқырап жылап кеткенлиги оның көз алдынан кетпейди. Жийеннің бул сезимин шығармадағы төмендеги қосық қатарларынан көремиз:

„Қолымнан кеткен ол нашар,
Күйик болды әрманлы,

¹ Сонда, 33-бет.

² Сонда, 43 бет.

Ойымнан шыкпай күн-түн,
Уйқымады шайдай ашады,
Ол көзімнің алдында,
Елеслейди турады,
„Аға“ деген дауысы,
Ойымнан шыкпай барады”¹

Жийеннің адамды сүйіу, оған қайырқомлық сезими бул қатарлардан күтә анық көринип тур. Бул оның гуманистлигин тағы да бир рет тастыйқлайды.

Поэмада Жийеннің образы бул көрсетилгендер менен ғана шекленип қалмайды, позманың хәр бир қосық катарында хәттеки хәр бир сөзінде де шайырлық мийнеткеш халыққа көзқарасын, оның ишки кеширимлерин, адамгершилiккi қасиетин көрип отырамыз.

„Посқан ел“ позмасында тағы бир унамлы героиня Минайым. Ол шығарманың биринши бөлімінің орталарынан уақыяға қатнасады хәм Ереке бай баласына зорлап алғаннан кейин бул тууралы шығармада шегинис бериледи де, екінши бөлімде Минайым тағы көринеди. Минайым шын мийнеткеш жарлы халықтың уәкилi. Посқаншылардың арасында Минайымның ата-насы өлин, қайғыға түседи. Қайда барарын билмей, турмыстан тарығады, хорланады. Бул жағдайларды шайыр:

„Усы ашықтың атадан
Хәм айырылып ападан,
Жетим қалды Минайым,
Айрылмастай қайғыны,
Оған берди қудайым,
Соң жылы тап ол жетим,
Жетип ели ол үшке,
Көргеннің миіри қанғандай,
Ауызға үрп салғандай”²

дел қыздың судыу екенлигин, бирақ жетимликтен басының қайғыға түскенин баянлайды хәм Минайымға өзінің қайырқомлық еткенін айтады.

Минайымның буннан соңғы турмысы кем-кем шибе-ленпсе барады. Оны бай баласы тартып алып, есигине күн етнi қояды. Қыз өз жолдасларын, Жийенди бәрхадьнан шығармайды. Залым байдан өш алыудың жол-

¹ Сонда, 59 бет.

² Сонда, 37-бет.

ларын излейли. Өз айланасына өзіндей жарлыларды, байдың шопанларын топлап, олар менен дос болады. Кыздың байга болган өшпендчилиги Жийен хэм оның жолдасы кызды излеп барганнан кейин иске асады. Бул жагдайлар поэмада былай көрсетиледи:

„Көз жиберип карасам,
Минайым атлы жетим кыз,
Кийилти жаксы кийимди,
Қолга алып жарақты,
Белине беккем илтип,
Өткен кайгы өңлерин,
Душпанынан алыты“¹

Мине, сөйтип Минайымның образы аркалы мийнеткеш халық массасының езушілерге болган наразылығы, оларға қайтпай түрес алып барган хәрекетлери сүүретленеди.

Шығармада унамсыз геройлар Ереке бай хэм оның тәртипсиз өскен баласы улыўма үстем класслардың ўакили сыпатында көрсетиледи. Шайыр бай баласының түр-түсин, оның ишки-минез қулқын хэм адамгершиликке жатпайтуғын қасийетин шеберлик пенен баянлайды:

„Бул бир асқан бай екен,
Төрт түлги сай екен,
Быдым-быдым бет аузы,
Бир баласы бар екен.
Отыр екен төринде,
Тамақ ишип тамсағын,
Өзи байдың баласы,
Ерке өскен енегар..
Маған айтты жекирип,
Тойғаннан соң тамаққа,
Қайта-қайта кекирип..
Маған бер мына кызынды,
Ҳаяллыққа аламан,
Жамап болса негизи,
Қой кейинге саламан.
Айтқанымды қылмаса,
Қарқыратын шаламан“²

Поэмада Ереке бай хэм оның баласы да халық пенен бирге Хорезмге көшеди. Бирақта бул байдың кө-

¹ Сонда, 82-бет.

² Сонда, 39-бет.

шиўи-жери, мал-дүньясы жетиспегенликтен ямаса жау-гершиликтің салдарынан емес, ал Хорезмге барып, ашлардан бурын жақсы жерге ийелік етіу, ашларды езіу мақсетін көзлейді. Ереке бай жолда да, Хорезмге барған соң да бул мақсетлерін зорлық пенен іске асырады. Бирақта ол бундай қасиетлері нәтижесінде жарлы халық массасының уәкилі Минайымнан тиісін жазасын алады.

„Поскан ел“ поэмасы толғау формасында дөретілген шығарма. Қосық өлшеулері, ырғағы, уйкасығы жыраулардың термелеп айтыуына қолайлы түрде құрылған. Шығармада фольклорлық шығармаларға тән болған қасиетлер:

„Таласын емшек еміскен,
Тай қулындай тебіскен,
Белғанама қууатым,
Екі бірдей қанатым,
Үрген үрін шаң шығып...“

деген сыяқлы сүүретлеулер тәуір-ақ орын алған. Бундай жағдай шайырдың фольклордан шебер пайдалана билгенлігінен дерек береді.

Поэмада ұсынғанды фольклорлық сүүретлеулер менен қатар шайырдың өзіне тән сүүретлеу ұсылып да күтә жиі ушыратамыз. Шайыр қарақалпақ мийнеткеш халық массасының турмыс көринісін беріу үшін төмендегідей сүүретлеуді береді:

„Биз бүйерге келгенде,
Үш жүзден аслам жан едік,
Өле-өле солардан,
Қалды бір жүз еллі адам,
Олардың да жүрерлік,
Денлері де сау емес...
Қимлері іскен ашлықтан,
Қарауытқан жүзлері,
Шықпай жүрген жаны бар,
Жаудырайды көзлері...
Ырғанады біразы,
Көп қайралып тіслері,
Құрттай қайнап ишлері“

Бул жерде шайыр ашлықтан көзлері жаудыраған, жүзлері қарауытқан қыйыншылық турмыстан иш құрттай қайнаған адамлардың портретін көз алдына келтіреді. Шайыр езілген халық массасының ауыр

жағдайларын көрсеткенде, олардың сүүретін тәбиғат кубылыстарына байланысты ашып беріуге қарест жасайды:

„Қар бурқырап қан жауды,
Турмады хеш бир жадырап,
Сонда да бизде кийим жок,
Жалаң эик, жалаң бас,
Киятырмыз қалжырап“

Бундағы шайырдың айтыуы бойынша „қар бурқырал қан жауды“ деген қатары сол кийин турмысты басынан кеширип атырған халық массасының картинасын ашыу үшін үлкен жәрдем берген.

Поэмада бундан басқа да сүүретлеулердің қар қыйлы усылы толыпатыр. Мәселен, жәмийет топарларының бир-бирине қарама-қарсылығын анықлау үшін, еки нәрсени қарсы койып сүүретлеу т. б.

„Посқан ел“ поэмасында сүүретлеу құраллары теңеу, эпитет, тропа, метафора, ирония қар тағы басқалар жийн ушырасады.

Поэма композициялық жақтан да шебер құрылған. Шығармадағы сүүретленетуғың қәдийселер бир-биринен пайда болып отырады. Поэмадағы уақыяларды тийқарғы еки бөлімге бөліу мүмкин: биринши бөлім-қарқалпақлардың Түркстаннан көшнуі, жол азабы, Хорезмге келип орналасуы қар Минайым қарқында уақыя, екіншиси Жикеннің Минайымды ізлеу қар душпаннан азат етиуі. Усы бөлімлер бир-бирі менен тығыз байланысты қар бир-биринен туып отырады.

Шығармадағы уақыя бир бағытта рауажлана берместен, ондағы тийқарғы герой болған мийнеткеш халық массасына қар қыйлы қыйғыншылықтар ушырасып, сол қыйғыншылықтарды олардың қалай жеңуінің сүүретлеу арқалы адамлардың минез-құлқы, адамгершилтик қәсийетлері ашылады.

Адам образы дөретіудегі шәртли белгилердің негизги элементтері-портрет, минезлеме, қыйғыншы-сүйнініш, манолог, диалоглар да ушырасып отырады.

„Посқан ел“ поэмасының құрылысында бир айырмашылық лирикалық шегинис. Шайыр бир уақыяны баяндай келип, оны тоқтатып усыған байланысты екінши уақыяны баслап жибереди ямаса сол уақыя тууралы өзіннің ишкі сезимін берип отырады. Мәселен, уақыя қарқалпақлардың посыуынан басланып, олардың жолда

көрген азаптары, классық теңсізлік айтылып, шайыр оған өз күйинишин айта келип, бул ўақыяны тоқтатып, таслайды да, екінши ўақыяға өтеди. Бул ўақия Минайым ҳаққында басланады да, дәслепки ўақия менен байланысады. Усы екінши ўақыяның шешилиун поэма-ның ең соңында бериледи. Уақыяның раўажланыўы узақтан оралып, байланысып, изи үзилмей отырғанлықтан, оқыўшыға түсиникли де.

Поэмадағы Минайым ҳаққындағы ўақия жарлылардың байлар тәрәпинен тартқан турмыс аўырманлығын, байлардың зулымлығын конкрет беріу мақсетинде шайырдың шығармаға арнаулы түрде киргизгени болу керек. Бәри бир бул ўақия шығарманың қурылысына ҳеш қандай зиян тийгизбейди.

Улыума айтқанда „Посқан ел“ поэмасы көркем түрде жазылған шығарма. Тили таза, онда араб-парсы лексикаларынан жок десек те қәтелеспеймиз.

Поэманың тағыда бир артықманшылық жери—бул шығарма Жийеннің басқа шығармасы сыяқлы, диний тәсирден азат. Шығармада қудай, пайғамбар, әулие ҳәм тағы басқа жоққа шыныўшылықлар, оннан жәрдем күтиўлер ушыраспайды. Поэмадағы ҳәдийселер нағыз шындық турмыстан алынып сүуретлениди. Сонылықтан да Жийеннің „Посқан ел“ поэмасы тарийхий ҳәм көркемлик әҳмиyeti зор шығармалардың бири. Поэма жасларды патриотизм рухында тәрбиялау исинде де үлкен орын тутады.

Поэманың тағыда бир әҳмиyetли тәрәпи ол бизин бүгінги күнимиз ушын да терең тәрбиялық мәнисинин болуында. Биз Жийеннің бул шығармасын оқыу арқалы Жийен жасған дәўирдеги үстем классларға жек көриўшиликти ҳәм ҳәзирги бахытлы совет дәўирине миннетдарлықты күшейтемиз.

„Уллы таў“ поэмасы Жийен жыраўдың „Уллы таў“ шығармасы 1959-жылдың октябрь айында қаракалпақ халық жыраўы Қияс Қайратдиновтан жазып алынды. Бул тууралы Қиястың берген мағлыўматларына қарағанда, ол „Уллы таў“ шығармасын Зияў улы Исмамыт (урыўы-мүйтен) деген қысханнның қысса китабынан 1932-жылы жазып алып үйренген. Усы ўақытлардан баслап ол бул шығарманы отырыспаларда, жыйын-тойларда айтады.

„Уллы таў“ шығармасын Қиястан жазып аларда

Жийеннің белгилі „Посқан ел“ хәм басқа шығармалары менен салыстырып карадық. „Уллы тау“ шығармасының темасы жағынан болсын, идеялық мазмуну, стили, шығарманың қурылысы, образ жасау, сөзлерди қоллануы, тили жағынан болсын Жийеннің басқа шығармалары менен сәйкес келеди. Соның менен бирге Қияс жырау да бул шығарманы Жийендики деп жаздырды хәм тастыйқлады. Сондай-ақ шығармада шайырдың аты да аталады:

„Сонғыларға жыр қылып,
Жийен жырау жырлады,
Қуураған қуу қобызын,
Қолға алып толғады“...

Соның ушып „Уллы тау“ шығармасының Жийендики екенлигин өзимизше талассыз, даусыз деп ойлаймыз.

Жийеннің бул шығармасы еле басылып шыққан жоқ. Сондай болса да, биз буның басылып шығуын күтпн отырмастан мийнетимизде оған таллау беруиди макул көрдик. Себеби, Жийеннің қарақалпақ әдебият тарийхынан тутатуғын орнын, көз қарасын анықтауда хәм творчествосын жан-жақлы анализлеуде оның баспада жарияланып жүрген шығармалары менен шекленип қалуға болмайды. Шайырдың жаңа қосықлары табылған жағдайда, оны баспаға таярлау хәм илмий мийнетлерде пайдаланыу, әсиресе Жийен сыяқлы шайырлардың жарық көрмей, жийналмай атырған шығармаларын көпшилик халық массасына белгилі ету, жеткеріу зәрүрли нәрсе.

Жийеннің „Уллы тау“ шығармасын көлемине, сюжетлик мазмунына хәм қурылысына қарай отырып, оны поэма деп есаплаймыз.

Шығарма көлеми жағынан үш жүзге жақын қосық қатарынан турады. Шығармада қарақалпақ халқының тарийхында уллы орын тутатуғын тарийхий уақыя сөз етиледі. Белгилі бир сюжетке қурылған. Қарақалпақлар „Уллы тау“ деген жерде отырғанда қазақ султанлары хәм мийримсиз феодал байлар қарақалпақларға қарсы топылады. Халықтың мал дүньясын талайды, тұнасыз көп адамларды қырғынға ушыратады. Халық қазақ феодалларына қарсы күрес алып барады. Бирақта олар ахырында жеңиліске ушырап, тоз-тозы шығады. Тири қалғанлары жан-жақтан қосылып, Қууандәрья

хәм Жаңадәрья бойларына карай көшеди. Жолда аш-лықтан, жалаңашлықтан бир талай азаптар көреді. Жолдағы ушырасқан қыйыншылықтардан өтіп, дәслеп Кууандәрья бойына, соңнан Жаңадәрья бойына барып орналасады. Минен, поэмалағы уақыялар усындай. Жоқарыдағы атап өткенлеримізге қарағанда, бул шығарманың поэмалық талапқа жууап беретугынлығын көрсетеді.

Жийеннің „Уллы тау“ поэмасы менен „Посқан ел“ поэмасы улыўма мазмұны жағынан уқсаслыққа ийе. Бирақта буган қарап еки басқа шығарманы бир шығарма деп қарамаймыз да. „Посқан ел“ поэмасында қарақалпақлардың Сырдәрьяның төменги жағынан Кууандәрья хәм Жаңадәрья бойынан Хорезмге көшкенлиги, халықтың Жаңадәрья бойында отырғанда хәм жолда үстем класс уәкиллеринен көрген азабы, социаллық теңсізлик сүүретленсе, сондай-ак поэмада Минайым тууралы айрым сюжетлик бағыт көрсетилсе, „Уллы тау“ поэмасында халықтың Сырдәрьяның орта бойынан Кууандәрья хәм Жаңадәрья бойына көшкенлиги баянланады. Қарақалпақ халқының улыўма душпаны есабында қазақ феодаллары, султанлары көрсетиледи. Олардың талаушылық, жыртқышлық хәрекетлери ашқары етиледі. Бул жерде мына нәрсеге де итибар беріу керек болады, поэмада сүүретленетуғын қазақ феодалларының қарақалпақ халқына топылысып қазақ халқы менен қарақалпақ халқының ортасындағы урыс деуден аулақ болыуымыз тиіс, ал қазақ феодалларының, жауыз султанларының қарақалпақтарға ислеген талаушылық хәрекеті деп түспиниумиз керек. Поэманы оқып отырғанда улыўма қазақ мийнеткешлери тууралы сөз болмастан, қазақ ханлары, султанлары хәм усылар сыяклы талаушы эксплуататорлар тууралы айтылады.

„Посқан ел“ поэмасында Жийеннің өзи ондағы уақыяға лирикалық герой болып араласса, „Уллы тау“ поэмасында шайыр лирикалық герой сыпатында көринебестен, уақыяны баянлаушы, бул уақыя тууралы өзиниң билгенип, еситкенин айтыушы есабында көзге түседі. Бул жағдай Жийеннің „Уллы тау“ уақыясына тиккелей қатнаспағанын, ол уақыя тууралы еситкени бойынша жазғанын да билдиреди.

„Посқан ел“ поэмасы менен „Уллы тау“ поэмасы-

ның мазмұны бір-біріне жақын дегенде, біріншіден, екі поэмада да қарақалпақ халқының жаугершілікке ұшырап қосылуы, екіншіден, екі поэмада да халықтың жол бойы азап көруі, ашылыққа, жалаңаштыққа дуу-шар болуы, жолда көп адамдардың өліуі сияқты мазмұндалыққа қарай ғана айтылады. Тийкарында бұл екі басқа поэма. Олардың хәр қайсысының өздеріне тән өзгешелігі бір. „Уллы тау“ поэмасы да „Посқан ел“ поэмасы сияқты тарихый уақыялар менен байланысты хәм сол тарихый уақыялардың тийкарында дөретілген шығарма. Жиеннин бұл поэмасына тийкары болған хәм оның мазмұнын қурайтуғын тарихый уақыялар мыналардан ибарат:

Тарих илимлеринин кандидаты С. Камаловтың тарихый дереклерге хәм халық аузындағы гүрриңлерге сүйенип айтқан пикирлерине қарағанда, XVIII әсирдин басында қарақалпақларды өзлерин Шыңғыс ханның әулады деп есаплайтуғын қазақ султанлары басқарып турған. Қазақ султанларынан Тәуке хан (1680-1718) қарақалпақларға Уллы тау деген жерди жайлауға рұхсат еткен. Бұл жер Сырдарьяның орта тәрепинде болса керек. Усы жерден Ташкентке, Қытайға, Қазанға хәм Москваға жол өтетуғын болған. Қарақалпақлар қаруанлардан бажы алып турған. Бажының бир бөлеги қарақалпақлардың басшыларына тийисли болса, қалғанының хәммесин қазақ ханлары хәм феодал байлары алатуғын болған. Қарақалпақлар қазақ ханларынан, султанларынан удайы ғәрезли болыўды көлемейди. Олар XVIII әсирдин биринши шерегинде сиясий ғәрезизликти өз қолына алыў ушын бериге баслайды хәм руслар менен байланысты күшейтиў ушын талпынады. Бирақта олардың күш салыўлары 1723-жылғы жоңғар қалмақларының қазақларға жасаған топылысы уақытында үзиліске түседі. Буннан соңғы жыллары қарақалпақлар бөлшекленеди. Сырдарьяның жоқарысына хәм төменине қарай бөлинеди. Олар дарьяның төменине қарай көшип келген қарақалпақлар да қазақ ханларына ғәрезли болып қалады. Олар буннан соң және де рус пухарашылығына өтиўге күш бириктиреді, өзлеринин уәкилдерин рус патшалығына жиберип, оның қараўына өтиўге келисин де алады.

Қарақалпақлардың усы хәрекетине қарсы қазақ ханы Абулхайыр 1743-жылы Сырдарья бойында отырған қа-

қарақалпақтарға шабыуыл жасайды хәм оларды қууғынға ушыратады. Усы шабыуыл нәтижесинде қарақалпақтардың гейпаралары „жоқарғы қарақалпақтарға“, көпшилиги Жаңадәрәя бойына, айрымлары Хорезмге көшеди“¹ улыўма айтқанда, бул дәуирдеги қарақалпақлар бир жерде узақ жыллар мәкан баса алмайды. Бул жағдай Жийен творчествосынан хәм оннан соңғы қарақалпақ классиклериниң творчествосынан да кең орын алады.

Мәселен, Бердақ шайыр „Болған емес“ деген қосығында қарақалпақтардың бир жерде турағы болмай бұлгиншиликке ушыртұын:

„Қарақалпақтың халқы бұлш,
Қоңсы отырған халқы күлш,
Биразлары жолда өлш,
Жүз жыл қоныс басқан емес.
Бүлген ел қарақалпақ болды,
Қырылса да урпақ болды,
Бердимурат Бердақ болды,
Дағын хеш ким билген емес“²

деп жазады.

Жийенниң „Уллы тау“ поэмасы да қарақалпақ халқының бұлгиншилигине, бир жерде турағы болмай поэмасына, көрген азапларына арналған.

Шайырдың бул поэмасы жоқарыда сөз еткен тарихий уақыялардың тийкарында дөретилген болыу керек деп шамалаймыз. Поэманың мазмунында қазақ султандарының хәм феодал байларының қарақалпақ халқын шабыуы, қырғынға ушыратыуы оларды постырыуы хәм қарақалпақтардың Жаңадәрәя, Қууандәрәя бойларына келип жайласыуы — Абулхайырдың 1743-жылғы шабыуылына сәйкес келеди. Усы уақыяның сәулеси болып көринеди.

Бирақта поэмада мынадай қосық қатарлары да ушырасады:

„Уллы тау деген жерлерде,
Тум — тусынан қамады.
Қарсыласқан бийине,
Зулымдығы асады.
Қышаршылық қылғанын,
Беккем етип тусалы.“³

¹ С. Камалов. „Қарақалпақтардың XIX әсирдеги Хийуа ханлығыға қарсы халықазатлық гүреслери“, Нөкис — 1956, 16—24-бетлер.

² Бердақ, Толық жыйнақ, Төрткүл — 1940-жыл, 87-бет.

³ „Уллы тау“ поэмасынан. Қолжазба автордың өзінде сақлаулы

Бұл жерде қарақалпақтардың қазақ султанлары тәртібінен Уллы тауда қоршалып алынғандығы хәм қырғынға ушырағаны сүүретленип отыр. Бунда бизди кызыктырып турған „Уллы тау“ деген сөз. Тарихый мағлыұматлар менен халық аузындағы гүрриңлер бойынша Уллы тауда қарақалпақтар жонғар қалмақтар шапқанға дейин жасағаны мәлим. Бул ўақыядан соң бир бөлек қарақалпақтар бурынғы орнында да қалған. Ал Абулхайырдың шабыұылы болса, 20—30 жыл беррегеректе. Бул жерде қарақалпақтардың Уллы тауда отырған ўақты менен Абулхайырдың шапқан дәуири бир-бирине туура келмейди. Буны не менен дәлиллеймиз деген сорау өзинен өзи пайда болады? Бизди бунан дәлийлимиз мынадай: бул еки ўақыяның арасы бир-бирине жақын болғанлықтан шайыр Абулхайырдың шабыұылындағы қарақалпақтарды қырғынға ушыратқан орнын Уллы тау деп көрсеткен болууы да итимал. Себеби, тийкаргы ўақыяның бериде болууына қарамастан, халық өзиниң бурынғы отырған жерин тилинен тасламай айтып жүриўине байланыслы поэмада да сол жердин аты берги ўақыяға кирип кеткен болууы да итимал. Тийкарында Жийеннин бул поэмасы 1743—жылғы ўақыя тийкарында дөрегенлиги тарихый жақтан дурыслыққа келеди.

„Уллы тау“ поэмасында да тийкаргы идея—патриотизм идеясы болып табылады. Шайыр өз елинин азатлығы үшін сыртқы басып алыўшыларға қарсы түрескен қарақалпақ халық массасына шын жүректен тилеклеслик сезимин билдиреди. Олардың душпанлардан жәбир көриўине жаны ашыды. Халықтың душпанлары болған жауыз ханларға, феодал байларға, Асан мырза, Арысланбек хәм Шорбан кәл сыяқлы мийримсиз адамларға жек көриўшилик сезимин билдиреди. Шығармадағы бул идеялар оның мазмуны бойынша таллау жасағанда айқын көринеди.

Поэма:

„Қулақ салын досларым,
Қапылған бул заманди,
Қайғы хәсирет қиллады.
Қарақалпақ бұлген ел,
Теңлик таппай ханлардан,
Посыўға белин байлады.
Поспай олар не қилсын,
Ким көринген асылып,
Пүтин болмай жағасы,

Хан, султанлар күн бермей,
Елимди қойдай жаламады“

деп басланады.

Минекей, бул мысалда залым ханлардың халыққа еткен қысымы анық көрініп тұр. Шайыр бул қосық қатарларында заман шынлығын хәм ол заманның басшыларына тән характерли өзгешелікті көрсете билген. Поэманың басланыуынан-ақ сыртқы басып алыушылардың зулымлық хәрекети көз алдына елеслейди.

Буннан кейін, поэмада шайыр қарақалпақ халқының посьу себеплерине, халықтың қырғынға ушырауына тоқтайды. Қазақ феодаллары қонсы отырған қарақалпақларға жала жауып, қазақ султаны өзінің ен жақын адамы Асан мырза дегенди бас етип, қарақалпақ халқын шабыуға жибереди. Уллы тау деген жерде олар қарақалпақларды жан-жақтан қамап, шетінен қырады, мал-дүньясын, сулыу қызларын тартып алады. Ханның гейпара есер батырлары қызларды тақымына басып ойнайды, арза еткен халықты еріксіз дарға асып өлтиреді. Жас бала, ата-ана бауырларынан айрылып, зар жылайды. Шайыр поэмада халықтың бундай ауқалын:

„Қастың шигіп залымлар,
Нарттан бетер нутады.
Неге шықтың дүньяға деп,
Қарақалпақ әулады,
Үн қосысып жылады.
Қайда барса ашық жоқ,
Алды кесе оралды.
Адамзаттың зарынан.
Мезгілсіз қар боралы“.

деп баянлайды.

Поэмада Жийен залым ханлардың, мийримсиз таллаушылардың халыққа көрсеткен жәбирин тек баянлап ғана қоймайды, ал халықтың душпанларға көрсеткен қарсылығын да жырлайды хәм оларға тилеклес болып отырады.

Халық ишинен шыққан батыр жигитлер, ар - намысы бар хаял-қызлар душпанлардың жәбирине шыдап отырмай, өз елінің ары ушын, халықтың азатлығы ушын гүрес жүргизеди. Олардың хәрекетин шайыр:

„Ылайық таппай турысты,
Қарсыласып залым менен,

Бүлінген елдің қатынары,
Салды ғайратты, күшти.
Не бір қысыр жауаптар,
Урып жықты үш-төртті.
Қолы нәпәл жас баллар,
Ийіні келген жерінде,
Аянбай тартты қылышты.*--

дейді.

Халық душпаны менен қанша алысқан менен де күшли жаўдан жеңиледи, мал-иүлкинен, қыз-келиншек-леринен, не бир батыр жигитлеринен айрылады. Қим атадан, қим ботадан айрылып, халық зар жылап, тумлы-тусқа бас алды көшеди. Поксан халыққа жан-жақтан қосылып, олардың саны бес мыңға жетеди. Сөйтін Жанадәрья хәм Қууандәрьяға қарай ығысады. Жол бойы ашылықтан, жол азабынан көп адамлар өледи. Шайыр бұл көринислерди былай сүүретлейди:

„Өлипатыр биразы,
Қушиктей қәдирі болмайды.
Табылса сасық өлимтик,
Аш болған көп халық,
Тирилей жутып жалмайды.
Бир нешелер ах урып,
Бир жутымның ғамы ушын,
Тумлы-тусы қармайды...
Табылағойса досларым,
Көсик пенен сүтилмек,
Көбинесе азығы...
Қызыл жүзін солмады,
Сегбир тартып неште күн,
Етпеген көрі қалмады...“

Халық жолда усындай азаптарды көрп, еки ай жол жүргеннен кейін Қууандәрья бойына, оннан Жанадәрья бойына келип орналасады.

„Уллы тау“ поэмасында көрсетілген усы шынлық турмыслар шайырдың бұлгиншиликке ушыраған халыққа көз қарасын, оларға жаны ашыйтуғынын, халықты талауға, постырыуға себепши болған сыртқы басыл алыушыларды жек көретуғынлығын ашық көрсетеди. Бұл Жийеннің нағыз халықшыл шайыр екенлигиннің гүуасы.

Поэмадың негизги қәсийети—оның реалистлик белгисинде. Шығарма бастан ахырына дейін реалистлик. Поэмадағы қазақ ханы хәм оның мырзалары менен

жауыз атқосшылары тыныш отырған халықты жазалауы, мал-мүлкін тартып алып, оларды постырыуы усаған Ұақыялар менен халықтың турмысы, олардың жәбір көриун, жолдағы кыйыншылығы, аш-жаланашылығы сыяқлы Ұақыялар сол замандағы нағыз реал: картиналар еди.

„Уллы тау“ поэмасында „Посқан ел“ поэмасындағыдай халықтың өз ишиндеги эксплуататор класслары, класслық қарама-қарсылықтар тууралы дөш нәрсе айтылмайды. Шығармада улыума душпан есабында қазақ ханлары, феодаллары алынады да, жәбір көриушилер есабында улыума қарақалпақ халқы—оның өз ишиндеги езиушилері де, езилюушилері де бирдей алынып сүүретленеди. Биз буган қарап, Жийенди класслық айырмашылықты, социаллық теңсізлікті жырламаған деп айыплай алмаймыз. Шайыр бул шығармасында тийкаргы идеяны сыртқы душпанларға қарсы гүресіу, халықтың бирлігін сақлауға арнаған. Бунда шайыр өзиниң тийкаргы дыққатын қарақалпақ халқының өз ишиндеги эксплуататор классларына емес, ал қазақ ханлары, феодал байлары, мийримсиз талаушыларға қаратады.

Поэмада тийкаргы геройлар есабында улыума қарақалпақ халық массасы хәм оларға қарама-қарсы сыртқы басын алыушылар алынады.

Халық массасы хәм оның батыр жигитлери менен қызлары өз елнинің гәрезсізлігін ушыв душпанлары менен қатты гүрес жүргизеди. Халық душпанға қанша қарсылық көрсеткен менен де жауға төтепкі бере алмайды. Олар жеңиліске ушырап, өзлериниң тууып өскен мөканын қалдырып, посыуға мәжбүр болады. Халықтың басында усындай ауыр жағдайлар турса да, олар душпанға бас иймейди, олардың қуллығында жасағаннан гөри жолда, шөлде өлгенин артықмаш есаплайды. Өз алдына халық болып жасауды тилейди. Бул поэмада тиккелей айтылмасада, шығарманы оқығанда усы идея сезиледи.

„Уллы тау“ шығармасындағы еккинши бир коллектив түрдеги герой—баскыншы феодал—байлар, ханлар, мырзалар хәм усылар сыяқлылар. Бул топарлар шайырдың жеккөриушилик сезими менен сүүретленеди.

Шығармада олар талаушы, мийримсиз, жауыз, адамгершилик сезими жок, бәрхаме басқа еллерге қарсы урыс алып барыушы қарақшылар сыпатында көрсети-

леди. Шайыр бул кәсіптерди Асан мырза, Шорбан кәл, Арыслакбек сыяқлы адамлардың ис-хәрекеті арқалы ашып көрсетеді. Мәселен:

„Асан мырза бас болып,
Қарақалпақларды жаулады,
Жеті жақтан қамалап,
Сонар киби аұлады..
Кәхәрленіп Арыслакбек,
Жауған булттай курсанды,
Жас жапларды жылатып,
Қулағын қатты таулады..
Шорбан кәл деген залымы,
Екі ийіні жалмады..
Жеті жасар баланы,
Жанған отқа салады“

деген қосық қатарларында душпанлардың мийримсізлігі, жазықсыз адамларды өлтіріуі, елге бүлік салыуы ашық сүүретленеді. Ханлардың, феодал байлардың адамшылық кәсіпіннің жоқ екенлігі баяланады.

Солай етип, шығарманы таллап отырғанымызда коллектив түрде берілген геройларды, олардың ис-хәрекетін, оларға шайырдың көзқарасын ашық көреміз.

Жийенінің бул шығармасы да басқа шығармалары сыяқлы толғау формасында жазылған. Бірақ—„Уллы тау“ поэмасы көркемлігі, сүүретлеу ұсылы жағынан көбірек фольклорға жақын турады. Фольклорлық шығармаларға тән болған қатарлар, сүүретлеулер жийи ушырасады. Буны дәлиллеу үшін мына төмендегі қосық қатарларын көрсетіудің өзі-ақ жеткіліккли.

„Ханның есер батыры,
Он бес жасар қызларды,
Ғақымна басады..
Ат ойнатып беглері,
Шыбын ялы ғаулады..
Жеті жақтан қамалап,
Сонар киби аұлады..
Кәхәрінен жер алысты,
Жерлердің қалың ғауданы“.

Бунда қарақалпақ дәстанларында ушырасатуғын сүүретлеулер кең түрде орын алған. Шайырдың „яңлы“, „киби“ деген сөзлерди қолланыуы фольклорлық традициядан еркін пайдалана билгенлігін көрсетеді.

Поэманың қосық өлшеулері, ырғағы, ұйқасығы жыраулардың термелеп айтыуына қолайлы етіп қурылған. Шығарманың көркем тили халыққа жақын хәм түсинкли. Қосық қатарлары 7—8 бууыналы шубыртпалы ұйқасық түрінде жазылған. Бул оқыуда күтә жеңиллик туұдырады.

Поэмада жай сөйлсұ тилинен алынған образлы теңеулер, ауыстырыулар, сыпатлаулар усаған көркемлеу құраллары жийн ұшырасып отырады.

„Уллы тау“ поэмасы XVIII әсирдеги карақалпақ халқының басынан кеширген снәсий турмысын айқын көрсететугын мағлыұматлар береди. Сонлықтан да ол карақалпақ халқының тарийхын изертлегенде үлкен әхмийетке ийе.

IV бап

ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМЛИК ӨЗГЕШЕЛИГИ

Жийен творчествосының көркемлік өзгешелігіндегі суретлеу приемларына, әдебиет методтарына, тіл құрылысына, көркемлеу құралдарына, шайырдың стилістикасына жан-жақты, майда-шүйдесіне дейін қалдырмай характеристика беруі мәселесі айрым ізертлеу жұмысына жүктелетұғын талап. Солай болса да, „Жийеннің шығармалары“ деген бөлімде шайырдың творчествосындағы гейпара көркемлік өзгешеліктерге, мәселен, шайырдың стиліне, шығармаларының жанрлық өзгешелігі менен тематикасына қысқа болса да тоқтап өттік. Енді бұл бөлімде олар тууралы қайталап отырмастан шайырдың творчествосындағы гейпара көркемлік өзгешеліктерден есапланатуғын қосық құрылысы, тілі, көркемлеу құралдары сыяқлы мәселелеріне қысқа тоқтап өтпекшіміз. Өйткені, Жийеннің қандай дәрежеде сөз ұстасы болғанлығын, оның қарақалпақ әдебиетінен тұтатуғын орнын белгілеуде бұлда әһмийетлі мәселелерден есапланады.

Қарақалпақ әдебиет тарихында Жийен өзіннің шайырлық сыпаты менен ғана емес, ал жыраушылығы менен де белгілі. Оның өз уақытының айтқыш жырауы болғанлығы тууралы өткен баптарда да сөз еткен едік.

Біз жырау дегеннен бұрыннан халық арасында айтылып, жырланып киятырған дастанларды, терме-толғауларды ядлап алып айтыушыларды хәм ондай дастанларға ямаса терме-толғауларға өзінше қосып, яки гейпара орындарын қысқартып, өзлестіріп жырлаушы-

ларды ғана түсінеміз. Міне, Жийен де усындай жыраулардың қағарынан шыққан шайыр. Ол өз репертуарларын өзі дәретіуші, творчестволық истин де ийесі. Жийен хәр қандай шығармалар дәреткенде халық жырауларының традициясын беккем сақлап, өзіннің творчествосын да солардың үлгисінде дәретті.

Қарқалпақ ауыз әдебиятының түрлері дәстанларда хәм терме—толғауларда көбинесе 7—8 бууын түріндегі толғаулар ушырасады. Жийен де өзіннің барлық шығармаларын усы 7—8 бууынлы толғаулар үлгисінде жазады. Бул жағдай Жийеннің ауызекі халық творчествосы менен күтә тығыз байланыста болғанлығын көрсетеди.

„Бизің байқауымызша,—делинеди қазақ әдебиятының тарихында,—ойдан тез жазып шығарыушыларға белгили бир синтаксислик ниткен ойды көрсетиу ушын төрт қатар ямаса оннан да көп қатар куплетлердің бир ыңғай болып келиуін керек ететуғын 11 бууынлы қосықлардан гөре терме—толғау түріндегі 7—8 бууынлы қосық қурылысы жеңил сыяқлы. Себеби терме—толғау формасында шығарылған қосықларда синтаксистлик бир ниткен ойдың тәмамланыуы ушын куплет төрт ямаса алты қатардан нитиуи хәм куплеттің үш қатары уйқасып, бир қатары уйқаспай (а—а—а—б, а—а—б—а) қалыуы шәртли емес. Терме—толғауларда қосық аз қатардан да, көп қатардан да, хәттеки, толғаудың ақырына дейін де үзиліс болмай келиуи мүмкин“¹. Бул қазақ әдебиятының белгили ўәкили Махамбет шығармаларының көркемлик өзгешелигі жөнinde айтылған пикирди карақалпақ әдебиятының классик шайыры Жийен творчествосының көркемлик өзгешелигіндегі оның қосық қурылысына да толық қолланыуға болады. Мысалы, „Әй жигитлер, жигитлер“ қосығы 21 қатар, „Бер түйем ли“ қосығы—73 қатар, ал шайырдың поэмалары болса бастан ақырына дейін изи үзілмейди. Бул жағдайлар Жийеннің қосықтың жеңил үлгисіндегі түрин шығарыуға умтылыушылығынан деп түсінбеуиміз тиісиди. Шайыр бундай толғау формасын өзине қабыл етиуи бириншиден, оның жыраушылығының тәсири

¹ Қазақ әдебиятының тарихы, II том, биринші китап, Алматы, 1961—жыл, 115—бет.

болса, екіншіден, бул формадағы қосық қурылысы халықтың ядлап алыуына қолайлы болады. Бұндай толғау формасындағы қосықтарды ямаса поэмаларды оқығанда оның ырғағы оқыушыны өзіне тартады. Бул нәрсе Жийеннің творчествосынан толық ушырасады.

Жийен творчествосындағы қосық қатарларының ұйқасында он бір бууылы қосықтар сыяқты белгилі бір ойды айқын беріу үшін 1—2—3 қатарлары ямаса 1—2—4 қатарлары ұйқасып, 4— ямаса 3— қатарлары ұйқаспай қалатугын тәртіп жоқ. Онда ой-лиқир қалай болса, ямаса қалай пітсе, қосық қатарларының ұйқасықлары да соған бағынады. Бірақ бұннан Жийен өз шығармаларының формасына кеуил аудармады деген мәніс пайда болмайлы, қайта ол қарақалпақ ауыз әдебиатында бұрыннан қалыптескен, өзі де көп қолланып жүрген толғау—термелердің үлгісін, ырғағы, ұйқасығы, сес үндеслігі тәрепіннен сулыулап, түрлендіріп хәм көркемлеп, шығармаларының мазмұнын күшейтіп беріуге қатаң нәзер аударғанын сеземіз.

Жийен шығармаларында қосық ұйқасықларының хәр түрін көріуге болады. Усылай болған менен ол қарақалпақ поэзиясының қосық қурылысына айтарлықтай жаңалық киргизген жоқ. Өзінен бұрынғы ауыз әдебиатында қолланып қиятырған терме— толғаулардың ұйқасығын шайыр өзіне үлгі етіп алды. Жийеннің шығармаларында көбірек гезеклі ұйқас ушырасады:

„Жайқалып егін егерге, (а)
Сенде бир жер болмады, (б)
Жазында қатық ишерге, (а)
Сенде сауын болмады, (б)
Алыс жолға мшерге, (а)
Сенде жорға болмады... (б)

(35--бет).

Жийеннің творчествосында бул түрдегі ұйқасықлардан басқа еркли—айнымалы ұйқаста жиі ушырасып отырады. Бул жағдайда толғау бир қалыпта гезеклі ұйқас түрінде болып келеді де, кем—кем бул тәртіп бузылып, қосық қатарлары еркли ұйқасқа айналып кетеді. Мысалы:

„Ал жигитлер, жигитлер,
Тағы бир сөзді баслайын,
Қулақ салып тыңлаңлар,

Кешегі өткен күнімнен,
Бір толғауды баслайын,
Қобызымды қолға алып,
Тағы нама толғайын.
Қозымаң кеткен ол нашар,
Күйік болды әрманға,
Ойымаң шықпай күн — түні,
Ол көзіңнің алдында,
Елесейді турады.

(59- бет)

Шайыр бундай орындарда қосық ұйқасықтарының төрт- бес қатардан кейін келіуін беккем тұтады хәм айтайын деген ойын рауажландырын, шығарманың көркемдігін күшейтіп отырады.

Жийеннің гейпара шығармалары а а б а, а а а б түрінде де ұйқасып келеді.

Бундай ұақытлары қосық төрт — бес куплетке дейін а а а б түрінде шығарманың бас жағында ямаса гейпара шығарманың орта жегінде сақланып келеді де, кейін ала ол тәртіп бузылып, қосық еркли ұйқасқа айланып кетеді хәм терме формасына өзгереді. Бундай жағдай шайырдың „Бер түйемді“ қосығы менен „Ха ханымыз, ханымыз“, „Көргенде болар кеулим хош“ деп баслаулы ұақыт қосықтарында ғана ушырасады. „Бер түйемді“ қосығынан бул айтылғанларды толық ушыратамыз:

„Менің атым Жийенді, (а)
Ұл бермеген ийемші, (а)
Шығырша қосыпсаң, (б)
Сорап келдим түйемді ... (а)

Қыйын етип халымды, (а)
Тындамадың зарымды, (а)
Азырып жалғыз малымды, (а)
Көл жұмсапсаң түйемді (б)...

Ыйымға ерте салыпсаң, (а)
Жаман айып алыпсаң, (а)
Түйеме қысым қылыпсаң, (а)
Не билгенің бар еді? (г)
Хай бай аға, бай аға, (д)
Өзіңнің малың азба еді?

... (18—бет).

Шайыр өз творчествосында қосықтың ұйқасығын, ыргағын жоқарыда айтқанымыздай етип сақлап отырады.

Бул аркалы ол турмыс шындығын, адамнын сезимин, ис—хәрекетин көркемлеп көрсетеди. Жийенниң шығармаларын оқыган уақытта яки тыңдаганда қосық қатарлары жарасықлы, кеуілге унамлы болып, ойынды қозғап отырады. Шайырдың уйкасық, ырғақ жақлары шығарманың мазмунына күтә сәйкес келеди.

Жийен творчествосын қосық қатарларындағы бууын өлшеулері тәрепинен тексергенимизде, көбинесе 7—8 бууын аралас келетуғын бир ғана түрди ушыратамыз:

„Қолымдағы қобызым—7 ♪
Шалсам шама салады,—7
Қайғылы сеси шыққанда,—8
Қол—аяғым талады,—7
Күннен күнге кеулимде—7
Неге дәртлер толады?—7
Көзимнің жасы көл болып,—8
Етек—жемим сел болып,—7
Өкпе аузыма тығады...“—7.

(21—бет).

Бул қосық қатарларында бууын өлшеулеринин теңдей емеслиги көринип тур. Бирақта шайырдың гейпара шығармаларының ишинен таза 7 бууыннан туратуғын қосық қатарлары да көринип қалады. Бундай орынларда шығарманың, тәуір-ақ қатарларына дейин 7 бууын болып барады да, тағы 8 бууынлы қатар қосылып, бууын тәртиби 7—8 бууынлы болып араласып кетеди:

„Сол уақлары ағалар,—7
Кейнимизден тап болды,—7
Бирге шыққан жолдаслар,—7
Қурбы менен қурдаслар,—7
Олар көрип бизлерди,—7
Қушақласып жылады.—7
Дәрманн кетип биразы—8
Ақ теректей сулады.—7

Булардан басқа Жийен шығармаларында бууын өлшеулері зият болып келетуғын орынлар да бар. Мысалы:

„Аға“ деген дауысы—7
Қулағымды жарып, шырқырап“...—9
„Еки жағы қамыслық,—7
Шыбыны да мол екен,—7
Жатқармайды түни менен—8
Жүресен еппеп күни менен“—9

деген қосық қатарларындағы екінші қатар менен алтыншы қатар тоғыз буынан, басқалары 7—8 буың. Жийен шығармаларында ушырасатуғын бундай зият буынан туратуғын қатарлар шайырдың айтайын деген ойы менен тығыз байланыссы келеди. Бунда шығарманың уйкасы менен ырғағын ой-пикирге бағындырыудан пайда болған деуге болады. Әлбетте, бул нәрсе жаналық емес, Жийенге дейинги ауызеки халық творчествосынан орын алған толғауларда да бундай қатарлар бар.

Бирақ Жийеннің творчествосы фольклорлық шығармалардың қай—қайсысынан болса да жоқары тұрады. Бул оның шығармаларының терең мазмуны жағынан ғана емес, ал көркемлік жағынан да усылай. Жийеннің қайсы шығармасын оқысаң да терең мазмунлы, көркем образларға ийе екенлигин көресең. Ол шығармаларында гәптердің логикалық тәрепин шебер түрде байланыстырады. Сондықтан оның шығармаларындағы қосық қатарларына дыққатлы түрде нәзер аударылмаса, гейбир қатарлардағы буының артық ямаса кемлигин аңғарыуда қыйын. Шайыр „Посқан ел“ поэмасында посқыншы халықтың ауыр турмысын сүүретлеген бир жеринде:

„Қамыстан басқа нәрсе жоқ—8
Түнде салып жатарға,—7.
Тонырақтан басқа нәрсе жоқ,—9
Тамақ ушын татарға—7 (51—бет)

деген қосық қатарындағы зият турған буың өлшеулері поэманың улыұма қурылысынан зият тұр деп ким айта алады? Халықтың жеуге, ишиуге ҳеш нәрсеси болмағанлықтан шайыр тек күйгенинен усылай қолланып отыр.

Улыұма Жийен творчествосының буың өлшеулерине тән нәрсе 7—8 буыңлы қатарлар.

Жийен поэзиясының тили-шын мәнисинде халықлық тил. Шайыр өз дәуириндеги қарақалпақ халқының тил байлығынан мол түрде пайдаланды хәм оны өзинин керегинше қоллана билди. Шайырдың шығармаларының халық арасына кеңнен таралып, бизиң дәуиримизге де жетиуи—усыған байланыссы. Қарақалпақ халқының әдебий тили, оның структурасы хәм тийкарғы сөзлик

фонды Жийен тилинің тийкарларында курылган деўге болады. Оган тек гана революциядан кейин халықтың экономикасы менен мәдениятының өсиуине байланыслы көп гана жана сөзлер қосылып байыды.

Жийен творчествосында халықтың турмыс жағдайларынан олардың өмир тиришилигин сүүретлеу үшін колланылган көркем сөзлер бүгинги күнге дейин өзинин бақасын түсирген жок. Қайтама актив түрде қолланылып келмекте.

Жийен шығармаларының тили тууралы айтканда, ең дәслел кеуил аударатуғын мәселе оның қосық қатарларының ишки логикалық байланыс бирлиги деўге болады. Қандай шайырга болса да бул ең керекли шәртінің бири. Көркемликтин тийкаргы тиреги—мазмун. „мазмун гәплердеги сөзлердің өз ара логикалық тығыз байланысынан дөрейді“.

Жийен шығармаларын қайта-қайта оқысаң да, оқығың келе беретугынлығының, оқыушының эстетикалық сезимин оятып, өзине қызықтыратугынлығының бир себеби—сол логикалық байланыслардың күшлилигинде. Оның қосық қатарларында айтылажақ ой көп гәплер менен айтылса да, гейде көп бағыныңқы биргелки гәп болып келсе де, қосық қатарларындағы логиканың күшлилиги оқыушыны өзине тартып отырады. Гәплердеги логикалық байланыслардың күшлилиги бирексаран қосық қатарларында ушырасатуғын зият бууындарды да ангартпай кетеди.

Жийен шығармаларының тили хәм көркем, хәм образлы, хәм өткир болыу менен қатар, хәр бир колланылган сөз орынлы, хәр жағдайдың өзине ылайықлы хәм сол орынға тән болып келеди. Оның тилинің күшлилиги, көркемлиги мазмунға байланыслылығында.

Мысалы:

„Тарықканда ҳал берген,
Аңлы судыу кууларым,
Өнип өскен мәкәным,
Бүгинги күн сен қалдың“

деген үзиниңдеги „анлы“, „сулыу“ деген эпитетлер өзинин тууып өскен мәкәнынан илажсыз айра түскен халықтың ауырмеңлығын көрсетиуде күтә әхмибетли, шайыр өзинин тууған жерин, баска жерлерден айрықши

етип көрсетіуі үшін „куулар“ деген сөздің алдына „анлы“, „сулыу“ эпитеттерін қолланған.

Жийен творчествосында халық ойын шебер хәм өткір етип берерлік нақыл—мақаллар, фразеологиялық бирикпелерде көп ушырасады Олар шығарманың орынлы жерлерінде сүүретлеу құраллары хызметін атқарады. Мәселен, шайыр посқынкшылардың ауыр турмысын:

„Аштын ауы жүрмейди
Дегендей-ақ досларым“

деген нақылды қолланыу арқалы айқын көрсете билди.

Шайыр өзіннің туура мәнісінде емес, ал ауыстырыу мәнісінде актив қолланылатуғын сөз бирикпелерін шығармаларына шеберлікпенен үйлестіреді:

„Шықпас жанға жигиттер,
Болады екен хәр ис себеп...“
„Бар тамақты бөліп жеп,
Базар қылып барына...“
„Аз да болса көп көріп“
„Сау басымызды саудаға
Усылай етип салыпты...“

Бұнда шайыр ауыстырыу мәнісіндегі „барын базар етип“, „аз да болса көп көріп“, „сау басын саудаға салып“, „шықпас жанға хәр ис себеп болып“ деген сөз бирикпелерін қосық қатарларында қолланыу үшін олардың арасына сыйымлы сөзлер тауып, шығарманың көркемлігін күшейткен.

Жийен образлы сөздерді шығармасының керекли жеріне тауып жумсайды.

„Ах, досларым, досларым!
Шолпан жулдыз батқанда,
Түнгі қуаңдар оянып,
Жапалақтар жатқанда,
Таң да атты сарғайып,
Қызыл, жасыл долаңып,
Күн шықпады уялап,
Алмадай болып қызарып...
Күн шығып, неге ай туўсын?
Ай тууып, неге күн шықсын?
Киян-кески болғанда“

деген қосық қатарларында шайыр таң алдындағы көринисті көркем образлы сөзлер менен көрсетіуі арқалы

халықтың басындағы қыйыншылық ауқалларды, ауырманлықты сүүретлейдін хәм оқыушыны хәдийсеге еркінсіз түрде араластырады, шайыр оқыушы менен мулласып отырғандай көринеди. Мине, бул жоқарыдағы атап көрсетилгенлер Жийеннің халық тилинен, тилдин фразеологиялық составынан пайдаланыуындағы хәм оны байытыуға қосқан үлесі болып есапланады.

Хәр бир жазыушы ямаса шайырға тән болғанлығы сыяклы Жийенге де тән нәрсе—шығармаға көркемлик, идеялык жақтан өткірлик, образлы етип берерлик сүүретлеу приемлары. Шайыр өзинин сүүретлемекши болған уакыясын яки адамлардың образын оқыушыға жанлы түрде көрсетиу мақсетинде тилдеги хәр қыйлы көркемлик сүүретлеу қураллары: эпитет, тенеу, ауыстырыу, кейіплеу хәм тағы басқа усылар сыяқлыларды қолланады. Бул жағдай Жийен творчествосының бақасын арттырыуға, шығармасының көркем болып шығыуына себепши болған.

Жийен творчествосынан көрнекли орын ийелейтуғын көркемлик сүүретлеу қуралларының бири эпитет. Шайырдың хәр бир қосығында ямаса поэмаларында эпитетлер өз орнында қолланылады хәм шығармаға көркемлик берип турады. Мәселен:

„Азанғы түскен ақ қырау,
Исиреди аяқты...
Кара сууық қайқайып,
Салады бизге салмақты“

деген қосық қатарларындағы „ақ“, „кара“ деген сөзлер—эпитеттер. Бул эпитеттер бир тәрәптен, қосыққа бояу болыу менен қатар, екінши тәрәптен, „қырау“, „сууық“ деген сөзлерге қосылыу арқалы халықтың қыйыншылық турмыс картинасын сәулетлендирил тур.

Булардан басқа Жийен творчествосының жай түрдеги эпитеттер менен қатар қурамалы эпитеттер де табылады хәм ол да өз орнында қолланылған.

„Куураған қуу қобыздын,
Кулақларын бурайман,
Кеулим дәртке толған соң,
Қайғыларды жырайман...“
„Жаудыр кара көзинен,
Ағызады жасларын...“

Бунда „кобыз“ сөзине еки эпитет (куураған, куу), „көз“ сөзине де еки эпитет (жаўдыр, қара) берилген. Шайыр бул эпитетлер аркалы оқыушыға қобыздың хәл-сиз, қуурақ екенін ямаса көздің жай түрдегі анықтасын баянлап қоймастан, ал өзі менен мұңлас, мұңлы өмірдің гүясы болған қобызды „куураған куу“ деп көрсету аркалы жаугершилкке ушыраған халықтың аухалын, сондай-ақ көздің „жаўдыр қара“ болуын көрсету аркалы ашаршылық картинасын көркем түрде баянлайды.

Жийен шығармаларынан тенеулер де жийи ушырасып отырады. Ол тенеулер шығарманың идеясына сәйкес түрде алынып, халықтың басындағы ауыр жағдайды ашып беріу үшін хәм халыққа қысым етип отырған езиуши класслардың жауызлық образын айқышлау үшін қолланылады. Мысалы:

„Иперге суу болмады,
Көзимизден жаўдырап,
Ашлықтан қаттық қақпаштай“...
„Көзиниздің жаслары
Тас буршақтай төгилип...“
„Шым-шырқадай улларым!
Қызыл гүлдей солдыңыз...“
„Зәхәрли шаян сен боядың,
Сордың қызыл қанымды...“

Бул қосық қатарларынан „қақпаштай“, „буршақтай“, „шымшырқадай“, „гүлдей“, „зәхәрли шаян“ деген сөзлер—тенеулер. Шайыр аш-арық адамларды қақпашқа, халық массасының көзнен ағызған жасларын буршаққа теңейди. Ал халыққа қысымын өткеріуши жауызларды зәхәрли шаянға орынлы теңел көрсетеди.

Тенеулер менен қатар Жийен творчествосынан метафоралар да белгилі орын тутады. Жийен шығармаларынан мынадай метафораларды ұшыратамыз:

„Көзимнің жасы көл болып,
Етек жеңім сел болып,
Өкпе аузыма тығады...“
„Байлар менен бийлердің
Еткен қысыуәметинен
Жаз күнлерім қар екен...“
„Азанда усы тойғанға,
Бұлбил болып сайрадық...“

Бул үзіндідегі асты сызылған сөзлер метафоралар. Шайыр бул метафораларды қолдану аркалы бір нәрсеңи сыртқы ямаса ишкі уксасына қарап, екінші бір нәрсе менен алмастырып қойып сүүретлейди. Жийен творчествосында бул сыяклы метафоралар көп.

Шайырлық тил байлықтың күтә толық түри, шайырдың шеберлигин билдиретуғын, сүүретлейин деген турмыс қубылысларын образлы түрде айтып беруі үшін мәніси күшлі сөзлердин бір түри – метонимия (алмастырыу). Жийен творчествосынан усы метонимия да белгили орынды ийелейди. Мысалы:

„Байға бир пул ылғени,
Қарауытын қан жутып,
Көздің жасын ишкени...”
Келіспей хөш бир талабым,
Қайғыдан болды тойларым”...

деген үзінділердегі „көздің жасын ишкени”, „қайғыдан болды тойларым” дегенлер метонимия. Булар орынлы қолланылған хәм шебер түрде берилген.

Жийен творчествосында көркемлик сүүретлеу куралларының барлық түри де табылады. Оның шығармаларында эпитет, тенеу, метафора, метонимия, литота, сарказм хәм тағы басқалар өз ара байланыслы түрде жийи ушырасады. Булардың өз ара байланыслары шайырдың сөзге шеберлигин дәлийллейди. Бул жағынан алып қарағанда Жийеннің көркем сөз ұстасы екенлигине хөш кимде шек келтире алмайды. Мәселен, шайыр посқыны халықтың жол бойы өлипатырғанын сүүретлегенде:

„Қауадағы қара булт,
Дуњияның жүзин шолады,
Жымыдласқан жулдызлар,
Жерге қарап сарқалы,
Бул сарыққан жулдыздай,
Жас жанлардың өшкени,
Қайғы менен қан жутып,
Ақыретке көшкени
Қағылысқан қара булт,
Өлимнің сууын ишкени...”

деген үзіндідегі эпитет, тенеу хәм метонимия бир-бири менен тығыз байланысып, бир неше көркем сөзлердин қабаг келиуи Жийеннің шеберлигин көрсетеди. Бирақ оның шеберлиги тек ғана көркем сөзлерди та-

быуында емес, ал сол образлы сөзлердің шайырдың ойы менен байланыслығында. Демек, бул контексте қолланылған образлар тек көркемлік үшін турған жоқ, бәрі де шайырдың тийкаргы пикирине бағынықы. Шайырдың қолланған сөзлериниң көркем болууы да усыдан.

Жийен творчествосының көркемлік өзгешелиги бул жоқарыдағы кө,сетилгенлер менен шекленбейди Оның шығармаларында ауыз әдебиятының гейпара сөз тиркеслери де орынлы қолланылады. Мысалы:

„Таласып емшек емискеп,
Тай қулындай тәбискеп,
Белғанама қууатым,
Еки бирдей қанатым“...
„Адамазаттың зарынан,
Мезгилсиз қар борады,
Астын-үстін көринди,
Будыршаның таулары...“
„Алдым бийик, артым жар...“
„Ат ойнатп беглери...“

деген сөз тиркеслери көбинесе дәстанларда жийи ушырасып отырады. Мине бул да шайырдың керекли жерде ауыз әдебиат үлгилеринен пайдалана билиудети шеберлигин көрсетеди. Жийен өз шығармаларын дөретпуде халықтың сөйлеу тилиниң базасына, дәстанлар хәм басқа да ауыз әдебиятының үлгилерине сүйенеди. Сонылықтан да Жийен шығармалары—тили, көркемлик сүүретлеу кураллары жағынан, мазмуну хәм идеясы жағынан ең жақсы тарнийхий әхмийетин бар шығармалардан есапланады.

Жийен творчествосының көркемлик өзгешелигин сөз еткенимизде, оның гейпара шығармаларындағы майда кемшиликлерди айтпай кетнуимизге де болмайды. Шайырдың гейпара шығармаларын да бир қатар косық қатарлары көркемлиги жағынан төмен, қайталау болып, гейпара сөзлер косық қатарларына сыйыспай туратуғын орынлар да ушырасып қалады. Бул жағдай сол шығарманың идеялық мазмунына да тасирин тийгизген. Бул әсиресе оның сонғы дәуирде жазып алынған шығармаларына тән. Мәселен, „Жүрегимде көп дағым“ деп басланатуғын қосығында:

...Өзиди өзин тидырмап,
Әнз жапың турса тәнзе,

Кудайға шүкир қылың,
Бар шығар бұл ис әеелде.
Өзінди өзін алдырмаң,
Шығармыз дослар жарыққа,
Сыйынып алла талаға,
Дус болдық дөхмет жалаға...*

деген қатарларда уйқасық оңлы сезилмейди. Сондай-ақ пикир шашыранды болып, қосық қатарлары мәніссіз түрде қайталанады. Усы сыяқлы қатарлар шайырдың „Уллы тау“ поэмасында да орын алған. Бизин ойымызша, Жийендеги ушырасатуғын бул кемшиликлер оның бундай шығармаларын жаздырыушы информаторлардың тәсиринен болуу керек. Жийен творчествосының көркемлик өзгешелиги бундай бирли—ярым кемшиликлердин себебинен, оның улыума творчествосының әҳмийетин түсирмейди. Баспада жарияланып жүрген „Поскан ел“ поэмасы менен толғау—термелериндеги оның тил байлығы, көркемлик сүүретлеу кураллары шығармаларының көркемлик ҳәм идеялық жағын күшейтиуде күтә әҳмийетли. Жуумақлап айтқанда, Жийен шын мәнісинде көркем сөздин устасы.

ЖУУМАҚ

XVIII әсир қарақалпақ әдебиет тарихында өзиниң барлық талантын мийнеткеш халық исине арнаған бизге белгили биринши шайыр Жийен жырау болып есепланады: Жийенге дейинги шайырлардың аты хәм шығармалары белгисиз болғанлықтан қарақалпақ әдебиет тарихы да усы Жийен жыраудан басланады.

Жийенниң өмири хәм творчествосы тууралы мағлыұматлар бизге жазба оригинал түринде келип жетпестен ауыз еки түрде гана жетти. Шайырдың көп гана толғаулары Қарақалпақстанда Совет хукимети орнағанға шекем ақ халық арасына ауызша хәм биреуден биреу көширип алған қолжазбалар арқалы мәлим болған. Бирақта ол шығармалар басылып шыққан емес. Жийенниң шығармаларын жыйнау, басып шығару, изертлеу иси тек Совет хукимети орнағаннан кейин қолға алынды. Бул Совет хукимети менен Коммунистлер партиясының тиккелей ғамхорлығы нәтийжесинде болып отыр.

Жийен өзи өмир сүрген XVIII әсирдеги жәмийетлик турмыстың гейбир мәселелерине өзиниң ойлы көзи менен қарап, халық тилегине ылайық шығармалар дәретти. Шайырдың бизге мийрас болып қалған шығармалары санаулы гана. Усы санаулы шығармаларының ишинде шайырдың көзқарасын, оның идеясын жап жақлы көрсетип беретугын шығарма „Посқан ел“ поэмасы болып табылады. Буннан басқа қосықлар менен соңғы уақға жазып алынған „Уллы тау“ поэмасы шайырдың „Посқан ел“ де көрсеткен идеясын толықтырады. Жийенниң улыұма бизге жеткен шығармаларында халық басында-

ғы ауыр турмыстар, олардың көрген азап-ақыреттері, аш-жалаңашлығы реалы түрде көрсетіледі. Шайыр, халық массасының бахытлы, шадлы турмысқа жетіуін, олардың арманларын, келешектен күткен үміттерін идеяларын жырлады. Халық басына ауырманлық түсіп, посыл қияттырғанларға жол бойы нәсият беріп, оларды мәртлікке шақырады, жігерлендіріп отырады, душпанларға қайспай гүресіуді нәсият етеді.

Жийеннің шығармаларындағы бір характерлі пәрсе, шайыр өзінің сүуретлеп отырған ҳақықатлық турмысына пассив болып қалмастан, жәмийетлік қатламларды тутас алмастан, оларды өзінші хәм езіліуші деп екіге бөліп, өзін езіліушілер – мийнеткеш халық массасының уәкили сыпатында сезеді. Мийнеткеш халықтың ауыр турмысын сүуретлеген орынларда автор жарлыларға шексиз сүйіушілік сезими менен қарайды.

Жийен творчествосы ең алды менен өз заманының жәмийетлік турмысын танытыу, бул дәүирдеги қарақалпақ халқының турмыс қыбыншылықтарын ашық хәм дурыс көрсетиуі жағынан биз үшін күтә әҳмийетли. Шығармаларында ол қарақалпақ халқының ауыр турмысын көрсетиу менен қатар прогрессивтік, демократиялық хәм халықшылық идеяда болды. Рус халқының атақлы революционер критиклерінің бири Н. А. Добролюбовтың „улыума алған да әдебият халық үшін гүресетуын қураллардың бири, оның баслы мипнети үгит-нәсиятта, ал оның шын баҳасы—қалай үгитлеу менен белгили болады“ дегендей ақ Жийен поэзиясының ең күшли, ең баҳалы тәрепи халық үшін хызмет ислеуінде, мийнеткеш халық массасының арманын, тилегин жырлауында. Буны биз шайырдың творчествосын таллауда көрсеттик.

Жийен творчествосының тағыда күшли хәм әҳмийетли тәрепи—оның шығармаларында тийқарғы герой сыпатында халық массасын биринши орында қойып жырлауы болып есапланады.

Шайыр пұхара мийнеткеш халық пенен тығыз байланыста болып, олардың мунын мунлап, жырын жырлап, халық басындағы ауыр турмысқа жаны ашыйды, шығармаларының мотиви де муңлы түрде келеді. Бирақта шайырда пессимизмнің ушлығы көринбейди, қайта ол өз шығармалары менен ауыр турмыста жасапатырған халыққа күш-қууат берип, жігерлендіріп отырады.

Жийен жырау өзинин барлык шыгармаларын толгау формасында жазган. Бул тараптан ол каракалпак фольклорунун традициясын керегипше пайдаланышы, оны өз творчествосунда шебер коллана билишин шайыр болуп көзге түседі. Жийеннин ауызекі халык творчествосун жаксы билетуғын, оларга еликлеп өзинин де шыгармалар жазганы белгилі. Биракта ол жай гана сликлеуши емес, шайырдың өзиіе тән өзгешелиги бар сликлеуши. Ол өзгешелик — шайырдың индивидуальдыгы, конкрет жагдайды, турмысты реалы түрде көрсетип жазуу ҳам ултумаластыра билиуінде, оны нүткил каракалпак халкынын турмысы менен байланыстырууында.

Жийен ауыз әдебиятын кең түрде пайдалана отырып, өзинен бұрынғы фольклорлық шыгармаларға қараганда бір қанша жаналық жасаған шайыр. Онын әдебиятқа киргизген ең үлкен жаналығы мынадай: ол өз дәуириндегі жәмийетлик тәртіпті, халык массасынын қызынышылық ауыр турмысын, эксплуататор класслар менен сыртқы басын алыушылар ҳаққинда өзинин идеяларын бере алыуы, онын әдебиятты халык мәні үшін жұмсай алыуы — шайырдың әдебияттағы тийисли уазыйпаларын атқарғанши, оған жаналық қосканын көрсетеди. Сонын менен бирге шайырдың ең үлкен жаналығы — онын реализминде көринеди.

Жийеннин дүньяға көзкарасы — езиушиликтен кутылыу, халыктын жәбір-жапа көрмеуи болып есапланады. Шайырдың бизге жеткен барлық шыгармаларынң идеялык мазмуны да, ол мазмунды оқыушыға жеткеріудегі қолланған образлы сөзлери, көркем тили де усыны дәлиллейди.

Жийен XVIII әсир каракалпак поэзиясына мазмун жағынан да тил ҳам сүүретлеу усылы, әдебий техника жағынан да жаңа из салды. Жийеннин әдебий жолын өзинен соңғы каракалпак классиклери үлги етип алды. Олар Жийенди үлкен устаз, атақлы сөз шебери сыпатында таныды. Бұған бір мысал, Өтеш шайыр өзинин „Бердаққз жууап“ деген қосығында:

Шайыр болсаң, сен сөйлеме жалғанды,
Бизден бұрын неше шайыр болғанды,
Қағаз бенен сөзин хатқа салғанды,
Алар сөзин сынга салған емес пе?..

...Атым Өтеш, бабам ады Жийенди,
Халыққа сөзи үлги болған емес-пе?

деп жазады.

Өтештің бул қосық қатарларына қарағанда Жийен сөзинің халыққа күтә жағымлы болғанлығын, халық пенен тығыз байланыста тұрғанлығын, өзи жасап тұрған жәмийетке сын көзи менен карап шығармалар дереткенін хәм өзинен соңғы шайырлардың оннан үлги алғанлығын билемиз.

Жийен шығармалары халықтың тез ядлап алыуына қолайлы түрде қурылған. Шығарма қурылысының усындай болыуында ғана емес, ал оның мазмұны да күшли болғанлықтан халық тез ядлап, ұзақ уақытлар ядтан шығармай жүрген. Жийеннің шығармалары халыққа жағымлы болмаса, халықтың жүрегине жыллы тиймесе, сөзлери өткир болмаса, ондай шығармалар халық арасына тез тарамас еди хәм бизің дәуиримізге келип жетпеген де болар еди.

Октябрь революциясынан бурын қарақалпақларда баспа сөздің болмауынан, шығармалары халық арасына тарауда хәр қандай тосқынлыққа ушыраған Жийен творчествосы хәзирги бизің еркін заманымызда жұртшылыққа кең түрде мәлим болмақта, республикамызның мектептеринде хәм жоқарғы оқыу орықларында оқытылмақта. Сондай-ақ Жийен творчествосы бойынша кең түрде изертлеу жұмыслары алып барылмақта.

Биз, Жийен творчествосын изертлеу арқалы бириншиден, оның сүйикли шайыр хәм халық жыршысы болғанлығын, өзинен соңғы қарақалпақ шайырларына устаз болып танылғанлығын, екіншиден, революцияға дейин де қарақалпақлардың мәдений гәзийнесине Жийен де өз творчествосы менен жүдә бақалы үлеслер қосқанын көреміз.

Жийен творчествосы жасларды тәрбиялауда үлкен әқмийетке иле. Сондай-ақ шайырдың творчествосы қарақалпақ тарийхын, тилин изертлеу бойынша айтарлықтай бай материаллар береді.

МАЗМҰНЫ

	беті	
1. Киірісу		5
2. Жийеннің жасаған заманындағы тарихый жағдайлар		23
3. Жийеннің өмірі хақында мағлыұматлар		32
4. Шайырдың дәретпелері		53
5. Поэмалары		69
6. Шығармаларының көркемлік өзгешелігі		98
7. Жуумақ		111

На каракалпакском языке

Артык Каримов
ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО
ЖИЕН ЖЫРАУ

(монография)

Редактор *Т. Нажимов.*
Техредактор *Б. Нурниязов*

Териуге берилген уакты 14/1 -1963 ж. Басыуға рухсат етилген
уакты 11/IX 1963 РК 31800. Қағаз форматы 84X108^{1/2}_{мм}. Көлемі 7,25
баспа табақ 6,09 шәртлі баспа табақ 6,17 есап баспа табақ
Тиражы 3000. Бағасы 25 тийин. Муқабасы 15 т.
Каракалпак мәмлекет баспасы. Нөкис қаласы, Ленин проспекті 61.

ХКАССР Мәденнәт министрлигиниң „Правданың 50 жыллығы“
атындағы Нөкис полиграфкомбинаты. Зак. № 27